

УДК791.236/.237(81)
913(81):316.722

Др Јелена Мргић, ванредни професор
Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју
jmrpic@f.bg.ac.rs

Оригинални научни рад
Примљен: 18.11.2018.
Прихваћен: 29.11.2018.

Између „nobles sauvages” и „sauvage blanc” – екокритичка промишљања и мапирање филмова и књига о Бразилу¹

Апстракт: *Рад са становишта екокритичке теорије, потекле из студија књижевности, интерпретира одређена филмска остварења и књижевна дела према ауторкином избору. Тај избор одређен је на основу личног сензибилитета, уочавања нивоа веродостојне интерпретације фактуалних поставки, те социо-културолошког миљеа аутора сценарија, литерарних предложака и режисера. Посматра се како је природна средина транспонована, кадрирана и представљена аудиторијуму, с посебним нагласком на одабране „политичке и делатне животиње” које говоре, понашају се и интервенишу у одређеном еколошком сетингу на основу специфичних идеја водиља и културолошких одредница. Реч је о четири дугометражна филма, играна и семи-документарна, просторно усидрена у Бразил: „Мисија” (The Mission, 1986), два Херцогова филма, као писца и режисера: „Агире, бес богова” (Aguirre, der Zorn Gottes, 1972) и „Фицкаралдо” (Fitzcarraldo, 1982), те Салгадовом „Со земље” (Le Sel de la Terre, 2014). Рад ће третирати историјско-географску локацију поменутих остварења, уз напомене о историјским изворима и истраживањима тих подручја, и напослетку, биће мапирани на тлу Бразила у првој историјско-географској карти такве врсте код нас.*

Кључне речи: Бразил, историјска географија, кинематографија, еколошка историја.

---

¹ Текст је настао у току рада на научном пројекту бр. 177010, и израстао је из дуготрајних историјско-географских истраживања „других светова“, те методолошког проширивања подручја проучавања историјске географије. Захваљујем проф. Бојану Жикићу, са Одељења за антропологију и етнологију, због пажљивог читања и корисних коментара првобитног текста, и Кристијану Векоњи, докторанду англистике, на завршним корекцијама.

„Егзотични крајеви појавише ми се као сушта супротност нашим, а реч „антиподи” доби у мојој уобразиљи богатије и наивније значење од дословног... Свако дрво, свака животиња, свака влат траве морали су бити потпуно различити и на први поглед одавати своју тропску природу. Моја маишта је насликала Бразил као заталасане крошње палми које скривају необичну архитектуру, а све заједно се куна у егзотичним мирисима...“

Клод Леви-Строс, *Тужни тропи* (1955)²

Бразил, држава велика и разнолика као читав континент, није пропорционално својој дивотности заступљена нити у кинематографији, нити у књижевности преводом на друге светске језике, а посебно не на „заједнички“.³ Редови овде исписани настајали су уназад неколико година, изнова сам им се враћала, додавала и надограђивала почетни материјал да би текст постао разливен попут *варзеја*, плавних равница Амазона. Поради истинољубивости, као неупитног начела хуманистичких прегалаца, записујем да сам сасвим „опчињена” у дословном и магијском смислу, а можда је и мене, како би Сајмон Шама рекао, као и сер Волтера Рејлија (о. 1554–1618) обузео *engaño* – врела измаглица привиђења и обмана које су прогутале стварност.⁴ Спознаја стварности је клизав терен, и на овом месту бих само истакла да је за тропске пределе Бразила испредена „тропикалност” (*tropicality*), дискурс о „другости” на исти начин као што је скован израз „оријентализам”, о наводној „примитивној другости” али на другачијој позорници. Она је била раскошно зелена, омамљујућа и замамна, испуњена тешким, опојним мирисима, чудесним урођеницима потпуно изван „цивилизације”, непознатим, задивљујућим животињама и инсектима, зачудним плодовима и зачинима, надасве топла и влажна, и имала је две крајности – као „изгубљени и поново откривени рајски врт” или „зелени пакао”, што ће се одразити у књижевности и у кинематографији коју овде представљамо. Занимљиво је приметити колико је дуготрајна ова културна не само колонијалистичка већ и постколонијалистичка представа о тропским пределима, а посебно о Амазонији као о „обрнутом огледалу” Европљана. Ипак, „тропикалност” постоји у научном истраживању са знатно мање помпе и академских каријера.⁵

² Klod Levi-Stros, *Tužni tropi*, prev. Slavica Miletić (Beograd: Zepter World Book, 1999), 31.

³ Ranko Bugarski, *Govorite li zajednički?* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2018).

⁴ Simon Schama, *Landscape and Memory* (New York: Vintage books, 1995), 307-320.

⁵ Искрпно код: Michael J. Heckenberger, *The Ecology of Power – Culture, Place, and Personhood in the Southern Amazon, A.D. 1000–2000* (London: Routledge, 2005). *Тропикалност* као дискурс треба разликовати од *tropicália* или *tropicalismo* који је настао као уметнички и музички израз од око 1968. године. *Тропикализам* означава побуну против одвајања од афричких корена, као и против режима војне диктатуре, због чега су многи напустили Бразил и отишли у Европу, у: „Africana,” in *The Encyclopedia of the African and African American Experience* (Oxford, 1999), 365,

Почетни цитат Леви-Строса рефлексивна је потпуно освешћеног истраживача који ће исткати најлепше странице о Бразилу, самосвојни „театар језика“, уздигавши антропологију у врхове светске књижевности, што је чак и Клифорд Герц морао изричито да призна.⁶ Повезујући своје две велике љубави, књижевност и кинематографију, намерна сам да представим тек делић опуса о земаљском театру с оне стране Атлантика, што игром случаја чиним првог месеца власти новог, десничарског председника. Друга нит која их увезује јесте екологија и свест о катастрофалним последицама коју имају активности злочиначке спреге политике и крупног капитала, неповратан процес деструкције наше планете, тако да, као и сви аутори, пишући о прошлости, сведочим о садашњости. Екокритичка теорија поникла је из теорије књижевности, која је, попут других хуманистичких наука добила свој „просторни обрт“ (*spatial turn*), и разгранала се према еколошкој сензибилности, екопоетици, екозофији, са постколонијалистичког становишта препуног кривике и одговорности. Но да останемо блиско просторном оквиру, књижевна дела, а одатле и сценарији и визуелне приче „мапирају“ се језички и картографски, у социјално-културолошком смислу темпорално-контекстуалне анализе, али и у односу према њиховом аутору: које природно окружење она–он бира за своју „позорницу“, одакле пише, како осећа, осмишљава и уређује простор – свет, и томе слично.⁷ Редови који следе чине мали допринос овом старом и новом историјско-географском дискурсу, а приложена карта (Сл. 3) производи из моје читалачке и гледалачке рутине.

Филм „Мисија” (1985) – „Nobles sauvages” и еколошка свест у Реганово доба (1981–1989)?

Према се, географски строго узевши, ово филмско дело не односи на Бразил у својим позно дефинисаним државним границама, осим најјужније

560, 662–668. Вид. документарни филм режисера Marsela Maçada “Tropicalia” (2012) – <https://www.imdb.com/title/tt1497880/> (приступљено 8. новембра 2018).

⁶ Kliford Gerc, *Antropolog kao pisac*, prev. Gordana Gorunović i Ivana Spasić (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 30, 35–60. Опусу Герца посвећене су две маестралне студије Гордане Горуновић, којој захваљујемо за ове дарове: *Antropologija Kliforda Gerca – Kulturna teorija i interpretativna analiza kultura* (Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, 2010); *Antropologija Kliforda Gerca – Kritike i polemike* (Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, 2011).

⁷ Рекло би се да обим екокритичких студија расте пропорционално освешћивању ’интелигенције’ о иманентној еколошкој кризи, а овде доносим избор из литературе: Cheryl Glotfelty and Harold Fromm, eds., *The Ecocriticism Reader – Landmarks in Literary Ecology* (Athens, Georgia: The University of Georgia Press 1996); Timothy Clark, *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment* (Cambridge University Press, 2011); Simon C. Estok, *Ecocriticism and Shakespear – Reading Ecophobia* (Palgrave MacMillan, 2011).

колонијалне крајине – Уругваја и Парагваја, те бразилске савезне државе Рио Гранде до Сул, тангетно се дотиче неколико културолошких тема које ће се појављивати на целом континенту, али и даље у тексту, и сведочанство је о моћи „покретних слика” да обликују сентименте гледалаца. Своју причу о језуитској „ре-креацији” (lat. *recreatio*), покушају поновног стварања овоземаљског Раја у сливу реке Парагвај, Роберт Болт (1924–1995), познат, између осталог, и по сценарију за антологијске филмове – попут „Лоренса од Арабије” (1962) и „Доктора Живага” (1965)⁸, засновао је на књизи једног језуите, оца Клемента Мекнеспија, „Изгубљени градови Парагваја: Уметност и архитектура језуитских редуција” (*Lost Cities of Paraguay: Art and Architecture of the Jesuit Reductions (1607-1767)*), објављене 1982. године. Мекнеспи је, наравно, добар познавалац историје свога реда и његове културне заоставштине у Јужној Америци.⁹ У сценарију и у филму јасно су и поједностављено, „питко” и визуелно упечатљиво представљене дихотомије „цивилизација – култура”: „дивљина“, „цивилизован човек – култивисан”: „дивљи човек – /у природном стању” пре „покрштавања“, те „бели дивљак” – ратоборни дивљак, разаратељ: „мирољубиви домородац“, стваралац, те потом судар и мешање тих категорија, што се може приметити и у свим наредним филмским остварењима о којима ће бити речи у овом тексту.¹⁰

Радња је смештена у 1758. годину, у време непосредно пред укидање реда „Христових војника” у Европи, у жеку отимачине за робовску радну снагу између католичких краљевстава Португала и Шпаније, а у Бразилу, где су уместо првобитних мисија (*reducciones*), осниване *aldeias* – мисионарска села, језуити су ишли као пратња у походе да лепим начином приволе урођенике да „сиђу” из дубина прашума и преселе се на одређена места: у случају да одбију, власти би имале разлог да поведу „оправдани рат”. Отац Антоније Виејра (1608–1697) неуморно је дебатовао о урођеничким душама и њиховом спасавању крштењем (премда није био аболициониста), али све то залуд.¹¹ То је доба када *Паолистан* – местици (мамелуци)¹² из Сао Паола, као *bandeirantes* почињу своје ловне екс-

⁸ Robert Bolt (1924–1995), писац оригиналних сценарија и адаптација, вид.: Internet Movie Database, http://www.imdb.com/name/nm0004122/?ref_=tt_ov_wg.

⁹ Clement J. McNaspy (1915–1995) био је врло занимљива личност – језуитски учитељ, музиколог и истраживач. Написао је двадесетак дела, као и мемоаре: <http://mm.loyno.edu/jesuit-community/clement-j-mcnaspy-sj>; <http://worldcat.org/identities/lccn-n50012935/>.

¹⁰ Вид. и: James Schofield Saeger, „The Mission and Historical Missions: Film and the Writing of History,” *The Americas* 51, no. 3 (1995). Педантно бележећи сва одступања од фактографије и локалитета, његов фокус критике је моћ филмова да пренесу погрешно ишчитавање историје само из визуре белих колониста, док ликови Индиоса остају неми.

¹¹ Antonio Vieira, *Misija između dvora i prašume – izabrana dela oca Antonija Viejre*, prev. i pril. Anamarija Marinović (Novi Sad: Mediterran publishing, 2015); Jose Eisenberg, „Antonio Vieira and the Justification of Indian Slavery,” *Luso-Brazilian Review* 40 (2003), 89–95.

¹² Мамелуци – *mamelucos*, у португалском Бразилу у 17. и 18. веку означава мелезе рођене од родитеља европског и индијанског, најчешће Тупи, порекла, који су били чланови тих озло-

педиције са псима на племена у унутрашњости, у долини река Паране, Уругваја и Парагваја.¹³ Ту су наилазили на отпор наоружаних Гварани милиција, које су браниле „своје” мисије где су већ генерацијама живели седелачки, одрекавши се свог полуномадског, еколошки сасвим саображеног начина живота.¹⁴ Споразумом у Мадриду, 13. јануара 1750, поништен је првобитни уговор о подели света на шпанску и португалску половину и по принципу *uti possidetis*, у замену за источну област реке Уругвај (*Banda Oriental*), која је припала Португалцима и Бразилу, у којима се укида седам шпанских језуитских мисија, шпанске власти добиле су слив Рио де ла Плате и Паране, те луку *Colonia Sacramento* преко пута Буенос Ајреса, која је од 1680. године служила као португалско разбојничко и кријумчарско легло. Законима из 1755. године Индиоси у Пари и Марањону и сва расно мешовита популација добијају слободу, односно, теоретски се укида расна сегрегација. Местици (*mestizos*), кабокли (*caboclos*), мулати (*mulattos*) и сви други на папиру су уживали подједнака права као Португалци, а потом и сви други досељеници из Европе. Наравно, у реалности је ситуација била сасвим другачија. Језуитске *aldeias* – мисионарска села у сливу Амазона, требало је да добију португалска имена и постану „обична” насеља, под управом белих „директора“. У наредних четрдесет година, међутим, предузимана је највећа репресија у којој су страдали индиоски урођеници.¹⁵

Почетни кадрови филма „Мисија” приказују кардинала Алтамирана како свом секретару диктира писмо папи, у граду Асунсион на реци Парагвај, ...

Ваша Светости, она ситница што ме доведе овде, на крајњи руб Земље докле допире Ваша светлост, уређена јесте. Сада су Индиоси изнова слободни да буду поробљени од шпанских и португалских досељеника. Чини ми се да ово нисам добро срочио. Почни изнова...

глашених банди у лову на људе. У 20. веку реч поприма погрдно значење. Сама реч *мамлук* је арапска и означава мушког роба, али таквог који се обучава за војника – позната је држава мамелучких султана, потеклих од мамелучких генерала у војсци Ајубида, која је владала у Египту и Сирији у периоду 1250–1517. године – В. Masters, „mamluk, Mamluk Empire,” in *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, ed. G. Agoston and V. Masters (Facts on File Inc, 2009), 347-349.

¹³ Детаљнија интерпретација појма и врста *bandeirantes*, укључујући и значај у ширењу географског знања и познавања терена у унутрашњости Бразила, у тематском броју: „Rethinking Bandeirismo in Colonial Brazil,” *The Americas* 61, no. 3 (2005).

¹⁴ Robert H. Jackson, *Demographic Change and Ethnic Survival among the Sedentary Populations on the Jesuit Mission Frontiers of Spanish South America (1609–1803) – The Formation and Persistence of Mission Communities in a Comparative Context*, vol. 16, Brill Studies – European Expansion and Indigenous Response, (2015).

¹⁵ Leslie Bethell, ed., *The Colonial Brazil* (Cambridge University Press, 1987), 186-87ff, 247–249; Dauril Alden, „The Gang of Four and the Campaign against the Jesuits in Eighteenth-Century Brazil,” in *The Jesuits II – Culture, Sciences, and Arts 1540-1773*, ed. John W. O’Malley et al. (University of Toronto Press, 2006), 707-724.

Ваша Светости, пишем Вам ово лета Господњег 1758, са јужног континента Америкā, из града Асунсиона, у провинцији Ла Плата, на две недеље марша од велике мисије у Сан Мигелу. Ове мисије су збринуле збегове Индиоса који бежаху од најстрашнијих пљачки досељеника, и стога изазивају велики отпор. Племените душе ових Индиоса наклоњене су музици. Доиста, многе виолине које се свирају на академијама у самом Риму сатвориле су ове окретне и даровите руке. Управо из ових мисија језуитска браћа узнесоше Реч Господњу на високе и неоткривене пределе где наречени Индиоси још увек постоје у њиховом природном стању, и примише мучеништво. – прев. Ј.М.

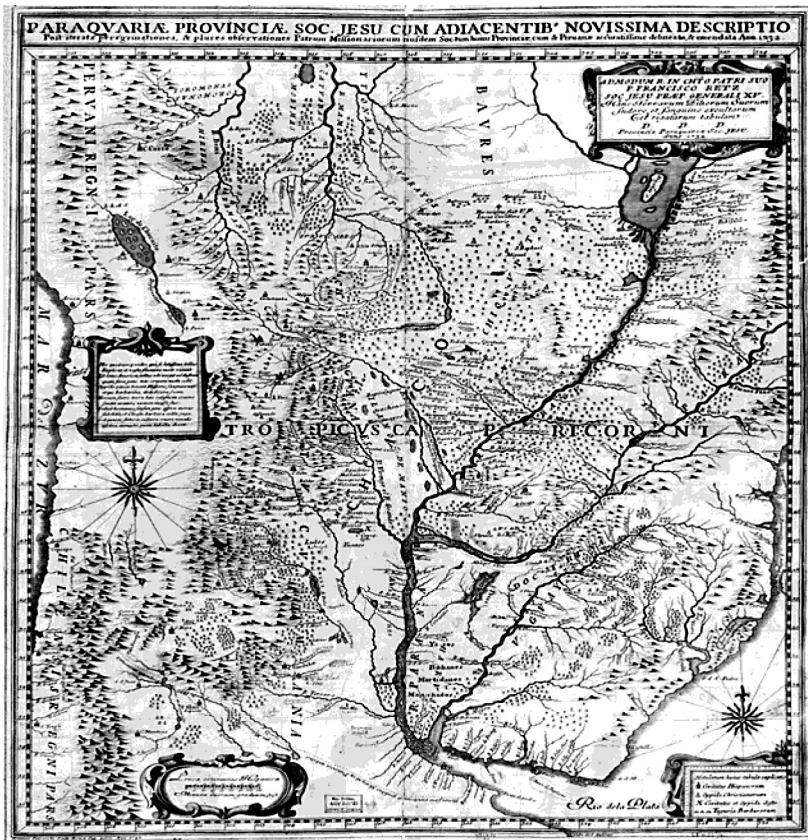
Језуитске методе евангелизације Индиоса биле су разноврсне и укључивале су и покушај да се урођеници „опчине” музиком и плесом како би се отворили ка примању поука путем проповеди, такође модификованих да сличе њиховим „вјерују“, а да при том не угрожавају хришћанску догму. Већ око 1550. године из Лисабона су увезена деца сирочићи, која су игром и плесом подупирала литургију, али се убрзо прешло на директније методе – прекид са номадским животом и пресељавање у мисионарска села, уз захтевање одрицања од свих обичаја који су у супротности са хришћанством: политеизам – анимизам, нагост (први и самоочигледни знак препознавања „дивљака“), полигамија и (међуплеменски) канибализам. Највише успеха имали су они језуити и други мисионари који би овладали Тупи језиком и искористили свој положај као посредника са вишом силом.¹⁶

Град Асунсион, престоницу будућег Парагваја, основали су 1537. године шпански конкистадори на празник Успења Богородице, 15. августа, те отуд симболичан назив новог утврђења са добром луком (*Nuestra Señora Santa María de la Asunción*). Као *oikisti* наводе се Гонсало де Мендоса, Хуан де Саласар де Еспиноса, и будући вицекраљ Перуа Доминго Мартинес де Ирала. Презиме Мендоса носи и лик шпанског плаћеника и ловца на робље, у тумачењу Роберта де Нира – „леп као уписан“, што би рекла моја сестра, који након братоубиства, запада у духовну кризу, чији је резултат приступање језуитском реду и покајање за све злочине. У стилу „*immitatio Christi*“, Мендоса ће теглити завежљај са својим гвозденим оклопом и оружјем током поборе и успињања уз литицу водопада, све док га „дивљи дечак” Индиос потезом ножића не ослободи и тако дође до симболичног разрешења грехова и спасавања окрвављене душе бившег плаћеника.

Уводне сцене филма које приказују страдалништво једног неименованог језуите, кога урођеници везују за крст и спуштају у реку да га однесе далеко од

¹⁶ Charlotte de Castelneau-L'Estoile, „The Uses of Shamanism: Evangelizing Strategies and Missionary Models in Seventeenth-Century Brazil,” in *The Jesuits II – Culture, Sciences, and Arts 1540-1773*, ed. John W. O'Malley et al. (University of Toronto Press, 2006), 616–18ff.

њихове територије такође имају своју историјску подлогу и, како је Б. Жикић приметио, и симболику терања зла еквивалентну хришћанском „arage satanas“. На приложеној мапи из 1732. године (сл. 1), која је била позната на папском двору, па тако и, хипотетички наравно, његовом легату из филма који је саображен реалној личности – језуитском оцу Луису Алтамирану, кога је генерал реда Игнације Висконти 1752. године послао да надгледа развлашћење „језуитске републике” – могу се видети две ознаке подебљаног крста са десне стране реке Вермехо (дан. Бермежо), где су и два натписа да су ту страдала браћа, тачније „да су их убили дивљаци” (*Hic occisi fuere... a barbaros*).

Сл. 1 – Карта из 1732. године, која приказује географски распоред провинције Парагваја са локацијама језуитских мисија у сливу река Парагвај, Парана и Уругвај¹⁷

¹⁷ *Paraguariae Provinciae soc. jesu cum adjacentibus novissima descriptio... ann. 1732, Francisco Retz (s.l.)* – Library of Congress, <https://www.loc.gov/resource/g5200.br000088/>.

Кардинал је тај који треба да саопшти укидање седам језуитских мисија источно од реке Паране у корист Португала, али то одлаже док не одржи једну прилично неубедљиву дебату, у којој су језуити и (неми, пасивни) Гварани на једној, а португалски и шпански управник на другој страни. Не знајући да је пресуда већ донета, отац Габријел (у тумачењу Церемија Ајронса) води кардинала у визитацију мисија, почевши од Сан Мигела – то јест Сао Мигуела дас Мисоеша (*São Miguel das Missões*). То су данас пространи археолошки остаци уврштени на листу Унескове светске баштине и припадају бразилској савезној држави Рио Гранде до Сул, тада на удаљености од две недеље марша од Асунсиона, бар како је легат јавио папи. До ње су стизали низводно реком Парагвај до града Коријентеса, па узводно Параном, али не до чувених Игуасу водопада приказаних у филму, јер су морали да скрену ка југоистоку. Уз ту мисију, још су четири некадашње језуитске мисије под заштитом светске организације и налазе се са десне стране реке Уругвај и границе са Аргентином, у њеној области Мисионес: Сан Игнасио Мини, Санта Ана, Нуестра Сењора де Лорето и Санта Марија Мајор.¹⁸ Мисије су грађене као насеља – нуклеуси (језгра) на местима која су била погодна за земљорадњу и сточарство и биле су једнообразног тлоцрта, са централним тргом и црквом, ооквиреним помоћним зградама, где су биле смештене радионице. Ту је, наравно, и врт, припитомљена природа у малом, а наоколу су биле плантаже усева, који су се равномерно делили између породица индиоских покрштеника.¹⁹

Као што је и приказано у филму, Индиоси су израђивали и музичке инструменте, а било је и преписивачких и штампарских радионица. Отргнути из свог аутентичног природног окружења, Гварани су генерацијама уназад, од прве мисије основане 1609. године, пристали да буду пресељени и да живе у вештачком, ре-креираном рају, где су се језуити старали да се очува племенско-клановска организација и да буде довољно хране, а да у случају епидемија карантин буде ефикасно спровођен.²⁰ Стога је њихово неразумевање и одбацивање тог „new deal“, који кардинал Алтамира проглашава сасвим очекивано, и не желе да се врате у дунглу, јер су у мисији створили дом. Легат, пак, предочава доста убедљив аргумент за оца Габријела: ако се језуити овде успротиве португалским ропцима, баронима и досељеницима, језуитски ред ће бити протеран

¹⁸ Језуитске мисије Гваранија су обједињене као јединствена културна целина — <http://whc.unesco.org/en/soc/1501>. Вид. чланак – *Reductions of Paraguay*, in: Catholic Encyclopedia, <http://www.newadvent.org/cathen/12688b.htm> .

¹⁹ Вид. тлоцрт мисије у Санс Игнасио де Моксос, северна Боливија: Боливија, http://www.wikiwand.com/en/Jesuit_Missions_of_Chiquitos#/Arrival_in_the_Viceroyalty_of_Peru; https://en.wikipedia.org/wiki/File:Concepcion_de_Moxos_Layout.png .

²⁰ Детаљно: Jackson, *Demographic Change*; вид. и поглавља: *The Cambridge History of Native Peoples of the Americas* (CUP, 1999).

из Португала, а ако буде одатле, исто ће се десити и у Шпанији, Француској, Италији, и одиста – би све тако.

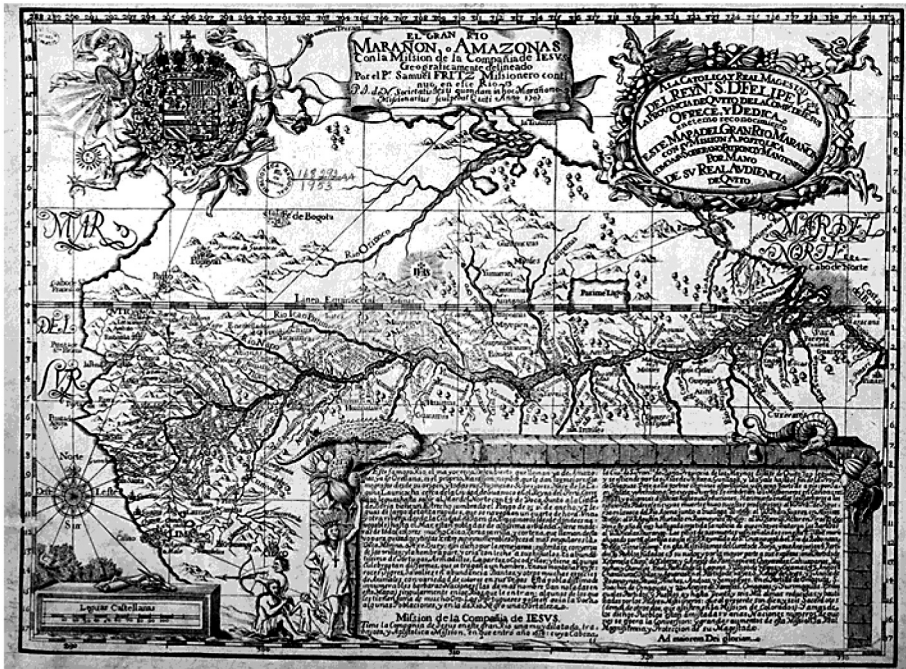
И док отац Габријел примењује гандијевске методе и предводи литију носећи реликвије пред окупљеном паством, Мендоса се враћа свом оружју и предводи, дакако, узалудну борбу против укидања мисија, у којој гине. Након уништења тог насеља, група Индиоса сакупља остатке из рушевина и односи их даље узводно, дубље у џунглу, тако да „светлост вере наставља да сјаји у тами“. Здружена бразилско-португалска војска заиста је водила рат 1756–1758. против Гварани милиција у намери да наметне поштовање Мадридског споразума. Као што је Алтамирано упозорио, претерана моћ језуитског реда у колонијама и у европским земљама у доба „просвећеног апсолутизма“, политичка и економска, довела је до његовог укидања, прогона његових припадника, те, коначно, до његовог потпуног расформирања. Тај процес јесте кренуо од Португала (1758), па је ишао преко Француске (1764) и Шпаније (1767), да би кулминирао папском булом о распуштању реда 1773. године.²¹ Тек одскора се *'sine ira et studio'* истражује интелектуално и културолошко наслеђе језуитског реда како у Европи тако и у њеним колонијама и показује се колико су њихове школе и мислиоци учествовали у великом барокном научном спектаклу.²²

Друга експанзија мрежа језуитских мисија одвијала се у „правом“ Бразилу, дуж Амазона, где су осниване *aldeias* – мисионарска села међу најбројнијим Тупи народом, и где је до краја 17. и почетка 18. века основана мрежа од око 38 мисија, од којих су најбројније биле у горњем току Амазона (Рио Напо-Орељана, Солимоес и Рио Негро), на територији народа Омагва. То је пре свих било заслугом језуите Самуела Фрица (1654–о.1728), који је непрекидно путовао из града Китоа (*San Francisco de Quito*, осн. Франсиско Писаро 1534. на рушевинама града Царства Инка), из шпанског вицекраљевства Перуа, преко високих Анда, и од 1686. до 1715. године оснивао мисионарска насеља са именима хришћанских светаца, тако симболично присвајајући, освајајући и цивилизујући „дивљину“. Политички контекст његовог дела јесте служба шпанском империјализму и заустављање португалског узводног продора од Белема и Паре до Рио Негра (Manaus). Његова карта Амазона, штампана испрва 1707. у Китоу (Сл. 2), а затим у измењеном облику у Паризу (1717), може да се „чита“ и као прва друштвено-културолошка студија Амазоније, о чему сведочи и његов дневник свих путовања, објављен постхумно. На карти је приказана не само мрежа насеља већ и територијални распоред индиоских племена, забележених у том одређеном тренутку, који служи научницима у реконструкцији

²¹ Pollen, J.H. (1912), *The Suppression of the Jesuits (1750-1773)*, The Catholic Encyclopedia, New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/14096a.htm> .

²² Види радове у зборнику који је овде прошао незапажено: *Jezuitska nauka i zajednica učenih rane moderne Evrope*, prir. Mordekaј Fajngold (Beograd: Službeni glasnik 2012).

унутрашњих миграција у Бразилу даље од атлантске обале. Заправо је неправда користити појам „Велике сеобе народа” само за дешавања у Европи и треба кориговати његов садржај пошто је у јужноамеричком случају реч о простору сличне величине територији којом су тутњали народи пролазећи кроз европска „врата народа“.²³

Сл. 2 – Језуитско уређење „дивљине” – Фицова мапа са мрежом мисија и кратким описом реке (1707)²⁴

Поред једне такве мисије – *aldeias*, у горњем току Амазоније ка Колумбији и светим планинама Мавекуре у провинцији Гвајанији, прошао је недавно и лик из филма „Загрљај змије” (*El abrazo de la serpiente*, 2015), у режији Сиро Гвера. Филмске личности су саображене стварним научницима, али и амазонској митологији: немачком етнографу и етномузикологу Теодору Коху Гринбергу (1872–1924), који је у неколико наврата (1903–1905, 1913–1916) боравио међу

²³ О Самуелу Фрицу, вид.: http://www.wikiwand.com/en/Samuel_Fritz, са изворима и литературом; о мапи: Camila Loureiro Dias, „Jesuit Map and Political Discourse: The Amazon River of Father Samuel Fritz,” *The Americas* 69, no. 1 (2012).

²⁴ *El gran río Marañón, o Amazonas con la misión de la Compañía de Jesús*, Фицова мапа је јавно добро: https://en.wikipedia.org/wiki/File:The_Mara%C3%B1on_or_Amazon_River_with_the_Mission_of_the_Society_of_Jesus_WDL1137.png.

индиоским племенима у сливу горњег Амазона (Рио Негро и Рио Бранко), те објавио неколико књига о њиховом животу, обичајима, веровањима и музици. Његова заоставштина укључује дневничке белешке, бројне цртеже, фотографије, аудио-записе и филмове.²⁵ Његов „дух“ се враћа у лику Ричарда Еванса Шултеса (1915–2001), такође чувеном етноботанисти, који је у горњој Амазонији испитивао медицинска знања индиоских племена и дејства одређених биљака.²⁶ У „филмском“ селу дешавају се бизарна зверства над покрштеним индиоским дечацима, док свештеник запада у потпуно лудило. Кроз митске вртлоге реке и цикличног времена оба лика прати шаман Карамаката, све до успона на свете планине. Сниман у дугим кадровима, црно-белом техником, филм очаравља снажним осећајем за ефекат тишине и полифониčnosti живота и речног тока, а Теодорове фотографије су „изнова“ снимане. И овај кинематографски драгуљ је сведочанство колонијалистичког уништавања урођеничке популације и природног окружења Амазоније, као што је режисер намеравао да обзнани светској јавности.²⁷

Враћајући се филму „Мисија“, јасно је да је он у поређењу са „Смарагдном шумом“ (*The Emerald Forest*) Џона Бурмана из претходне, 1985. године, само један добро моделовани блок-бастер и дизајнирана егзотика, која би требало евентуално да гане оне сензибилније, а друге да разоноди. Бурман је, пак, преко целог екрана у последњем кадру исписао следеће:

„Rain forests of the Amazon are disappearing at the rate of 5,000 Acres per day. Four million Indians once lived there. 120,000 remain. A few tribes have never had contact with the outside world. They still know what we have forgotten.“

(Дневно нестане 20 квадратних километара кишних шума Амазона. Некоћ је овде живело четири милиона Индиоса. Остало их је још 120.000. Мало је племена која нису никад дошла у додир са остатком света. Она још увек знају оно што смо ми заборавили – прев. Ј.М.).

„Смарагдна шума“ је отворени еколошки апел да се заустави дефорестација и постављање циновских хидроелектрана у сливу Амазона. Инспириран

²⁵ „Zagrljaj zmije” – https://www.imdb.com/title/tt4285496/?ref_=fn_al_tt_1; Theodor Koch-Grünberg, *Die Xingu-Expedition (1898-1900): Ein Forschungstagebuch* (Köln: Böhlau Verlag, 2004); Theodor Koch-Grünberg, *Vom Roroima zum Orinoco: Ergebnisse einer Reise in Nordbrasilien und Venezuela in den Jahren 1911-1913* (Stuttgart, 1916). Мноштво референци и фотографија, вид. у: Erwin Frank, „Objetos, imagens e sons: a etnografia de Theodor Koch-Grünberg (1872-1924),” *Boletim do Museu Paraense Emilio Goeldi. Ciências Humanas* 5, no. 1 (2010), <https://doi.org/https://dx.doi.org/10.1590/S1981-81222010000100011>.

²⁶ Вид.: *The Amazonian Travels of Richard Evans Schultes*, доступно на: <https://www.amazonteam.org/maps/schultes-en/>.

²⁷ Вид.: Justin Chang, „Film Review: 'Embrace of the Serpent',” *Variety* (June 2, 2015). <https://variety.com/2015/film/festivals/film-review-the-embrace-of-the-serpent-1201510916/>.

је стварним догађајима о томе како су аборидини у сливу Амазона отели неколико дечака, које су њихови очеви пронашли након десетак година, већ као одрасле и „одрођене” мушкарце. Борман је три године провео у истраживању и припремама за снимање дугометражног филма, о чему је писао у свом дневнику, објављеном те исте 1985. године. „Спољни свет” у коме отац изгубљеног дечака као грађевински инжењер гради циновску брану јесте свет „термита“, према речима поглавице „Невидљивих људи“, и граница се стално помера на рачун шуме, па тако и племе „Дивљих људи” почиње да угрожава територију „Невидљивих“. Својство стапања са вегетацијом даје им уситњени прах смарагда који леже подно водопада у горњем току Шингуа. Дечко, који је већ ритуално постао ратник – мушкарац, зазива пој жаба, вишедневни плусак те велики водени талас који уништава брану као да је од брвана.²⁸ За главну локацију филма изабрана је завршна градња хидротехничког „чуда” на притоци Амазона, реци Токантинс – брана Тукуруи, чија је изградња трајала у првој фази од 1975. до 1984, када је и снимљена у овом филму, а у другој фази од 1998. до 2012. године.²⁹

Трећи амерички филм из тог доба – „Гориле у магли” (*Gorillas in the Mist*) Мајкла Аптеда, приказан је 1988. године као постхумно одавање почести приматологу, научници Дајен Фоси (врхунско тумачење Сигурни Вивер), коју су 1985. у прашумама Руанде убиле ловокрадица. Мислим да се може приписати пробијању еколошке свести у северноамеричком културном миљеу, у Регановој ери двоструког мандата бившег глумца (1981–1989), коју су обележиле рестрикције еколошких прописа, ограничавање овлашћења националне еколошке агенције и, пре свега, скидање забране експлоатације нафте, гаса и угља са огромних подручја државне територије, све у корист интереса крупног капитала. Ако читаоцима све ово звучи познато, управо сам то и желела.³⁰

„Savage blanc” – Агире (1972) и Фицкаралдо (1982)

На почетку стоји питање да ли би иједан од ових филмова, па и Вернер Херцог лично, био упамћен да није јуродивог аутодидакта Клауса Кинског

²⁸ John Boorman, *The Emerald Forest Diary: A Filmmaker's Odyssey* (Farrar, Straus and Giroux, 1985).

²⁹ Philip M. Fearnside, „Environmental Impacts of Brazil's Tucuruí Dam: Unlearned Lessons for Hydroelectric Development in Amazonia,” *Environmental Management* 27, no. 3 (2001), <https://www.internationalrivers.org/resources/environmental-impacts-of-tucuru%C3%AD-dam-2566>. Исти аутор је као члан National Institute for Research in Amazonia (INPA) сукцесивно, од краја 70-тих година, објављивао чланке о затирању амазонског водног, шумског и социјалног богатства, вид: http://philip.inpa.gov.br/publ_livres/Dossie/DOSSIE%20AMAZONIA.htm.

³⁰ Amanda Little, *A look back at Reagan's environmental record*, Grist, June 11, 2004, доступно на: <http://grist.org/article/griscom-reagan/>

(1926–1991), чији је лични однос са режисером давао ноту сваког боговетног дана снимањима оба филма. Тако Херцог препричава у постхумној апотеози „Мој најбољи непријатељ” (*Mein liebster Feind*, 1999) да је Кински, изнурен вишемесечном неподношљивом влажном врелином под металним оклопом шпанског војника, праснуо и запретио да ће напустити снимање „Агире” (1972). Притиснут буџетом и роковима, режисер каже да му је запретио да ће иза прве речне окуке испуцати цео шаржер у њега, а последњи метак оставиће за себе, те је снимање настављено. Глумац, тј. Агире – Кински и режисер разликовали су се и у доживљају природе и њеног приказа на екрану, бар како Херцог сведочи. На локацији Мачу Пикчу режисер није хтео крупни план са импресивним грађевинама – светским туристичким атракцијама, већ громаду низ коју се људи спуштају као мрави у колони. У свом филму је изјавио:

... wir eine ganz tiefsitzende Meinungsverschiedenheit über die Landschaft hatten... Ich wollte nur ein ganz bestimmter Ausschnitt von Landschaft, wo alles Drama, alle Leidenschaft sichtbar ist... Also, eine Landschaft die fast menschlichen Eigenschaft hat.

(Имали смо сасвим непомирљиву разлику у мишљењу око пејзажа... Желео сам само један сасвим одређени исечак, где ће се видети сва драма, све тешкоће... Дакле, један пејзаж са готово човеколиким особинама – прев. Ј. М.).³¹

Излишно је напоменути да су Херцогови сценарији и кадрирања – оно што је бирао да сними и да ређа у низ „покретних слика” – културолошки кодирани, те да обе почетне секвенце „Агиреа” и „Фицкаралда” недвосмислено асоцирају на чувену слику немачког романтичарског сликара Каспара Давида Фридриха (1774–1840) – „Der Wanderer über dem Nebelmeer” (*Путник ходочасник над морем облака*, 1817–1818) – усамљена силуета окренута леђима посматрачу, и сви посматрамо посматрача и предео обавијен густом маглом из које провирују врхови шумовитих планина.³² Херцог је рођен 1942. године у Минхену, историјском центру Баварске и нацизма, али је одрастао у питорескном селу Захрангу, подно Тиролских Алпа, на самој граници са Аустријом, које се описује као идилично сеоце у маленој котлини обрубљеној четинарским шумама.³³ Други разлог за моје посезања у Херцогово детињство јесте реченица коју изговара

³¹ Основне информације о филму: <http://www.imdb.com/title/tt0200849/> . Доступан на интернету са енглеским титловима. Анегдоту о убијању на снимању Херцог прича у делу 34:41-36 мин.

³² Тумачења Фридриховог сликарства су различита, од религијско-пијетистичке до патриотско-националистичке, а овде сам само желела да истакнем визуелни идентитет, сцену контемплације, у којој је Херцог са камером тај посматрач, и ми са њим – о Фридриху вид. и: Schama, *Landscape and Memory*, 106-109, 122-123, 127, 195-196, 206-207, 238-239.

³³ Paul Cronin, ed., *Herzog on Herzog* (Faber und Faber, 2002), VII.

„његов” Фицкаралдо – „Ich bin ein Bergversetzer!” – „Ја сам онај који помера планине!“³⁴, што поменути лик и дословно чини у филму.

За узоре „својих пејзажа” Херцог, пак, наводи Гриневалда, Боша, Бројгела и Да Винчија, и каже како су све то врсте пејзажа које, заправо, постоје само у нашим сновима. То су дословно „унутрашњи пејзажи, те је људска душа видљиво представљена у крајолицима мојих филмова... То је моја веза са Каспаром Фридрихом Давидом, човеком који никад није хтео да слика пејзаже као такве, већ је хтео да истражи и прикаже унутрашње пределе”. Ту је, по његовом мишљењу, без премца ипак један мало познати холандски сликар Херкјулес Сијерс (о. 1590– о. 1638), чији пејзажи „... заиста нису слике предела, већ стања свести, препуни стрепње, очаја, самоће и стања сноликних визија”.³⁴ Режиер стално инсистира насноликом приказу природе, а и идеје о филмовима му долазе попут снова, све у истом, језички врло сиромашном стилу.

Филмски критичари су одавно, а посебно од филма „Агире, гнев богова“, исписали многе редове о културно-историјској, социолошкој и идеолошкој позадини и садржају Херцогових остварења, те у зависности од свог културног миљеа, пружили интерпретације. Тако Лусија Нагиб, бразилска теоретичарка филма, из позиције „полицентричности” светске културе у постколонијалном периоду, јасно издваја утицаје и пресликавање естетике и монументалних локација из бразилског *Cinema Novo* у Херцогова остварења, указујући и на његов сасвим оскудан речник приликом описа амазонске природе. Даље, она наглашава да Режиер невољно признаје да осим његових „снова и визија“, постоје икакви разлози или историјске основе за одређене теме, и темељно показује да није баш тако.³⁵ Други су били много оштрији и непосреднији у уочавању оне линије која води од германске, романтичарске „Sehnsucht“, немогућности повратка митолошком времену и култу Природе, затим фокусу на архетипске „хероје” и идиосинкразију „херцоговских” ликова и сценарија, који се тек овлаш и сасвим намерно не-придржавају фактографске историје да би преточили Режиерове личне опсесије.³⁶

³⁴ о.с., 136–137. Вид. каталог изложбе у Метрополитен музеју: „The Mysterious Landscapes of Hercules Segers”, <http://www.metmuseum.org/exhibitions/listings/2017/hercules-segers>, а Џон Малкович је наратор кратког анимираног филма на сајту изложбе.

³⁵ Lúcia Nagib, „The Immaterial Difference: Werner Herzog Revisited,” in *World Cinema and the Aesthetics of Realism* (New York: Continuum Press, 2011). са исцрпном литературом. Политички манифест бразилског *Cinema Novo* покрета написао је Режиер Глаубер Роча (1938–1981) 1965. године, нетом после увођења диктатуре (1964), због које је морао да бежи из земље, попут многих интелектуалаца, писаца, музичара – вид. текст манифеста на енглеском: Glauber Rocha, *The Aesthetics of Hunger and The Aesthetics of Dreaming*, https://www.documenta14.de/en/south/891_the_aesthetics_of_hunger_and_the_aesthetics_of_dreaming.

³⁶ Jacques de Villiers, „Myth, Environment and Ideology in the German Jungle of Aguirre, the Wrath of God,” *Sense of Cinema* 63 (2012), <http://sensesofcinema.com/2012/feature-articles/myth-environment-and-ideology-in-the-german-jungle-of-aguirre-the-wrath-of-god/>.

Историјски Лопе де Агире био је тек један од *sauvages blancs*, каквих је било напретек у шпанским освајачким испадима у Јужној Америци током 16. века, али су савремени извори потпуно усаглашени у градацији његових убилачких испада, што отвара место сумњама, толико да је наспрам Агире, Шекспиров Магбет (створен 1606. г.) мекушац са блажом инсомнијом.³⁷ Таква унисоност наративних извора произвела је десетине радова хиспаниста, који су деконструисали једнообразну слику „лудог, злог, тиранина“, издајника и рушитеља поретка, и који је, упркос званичном постхумно одржаном суђењу, на коме је проглашена „*damnatio memoriae*“ над Лопеом де Агиреом, наставио да живи до данас. Разумљиво је што се највише указује на његово одметање од шпанске круне и стварање, додуше, имагинарне, али независне државе.³⁸

Агире је рођен у једном баскијском селу, Оњатеу око 1518. године, и мало шта се зна о његовом животу пре доласка у Вицекраљевство Перуа, 1534. године. Кажу да је био кротитељ коња, а затим се истакао у ратовима против индиоских племена, али и у ратовима конкистадора, Писарових наследника, које је краљевска власт покушавала да натера на послушност. Један од краљевих судија нанео му је тешку увреду части, осудивши га на сто удараца бичем зато што није поштовао закон из 1542, којим је било забрањено да се Индиоси користе као теглећа марва. Агире је, наводно, пратио тог судију уздуж и попреко Перуа, босоног и луд од беса, сустигао га је и убио у Куску, те је морао да се крије наредне две године, све док није добио помиловање од краља. Нетом је чуо да тадашњи вицекраљ Перуа, Дон Андре Уртадо де Мендоса, трећи маркиз од Кањетеа (1556–1561), организује поход за Ел Дорадом – у овој верзији спојеном са земљом „Омагве“, негде низводно у басену Амазона, који ће предводити млади и већ војнички истакнути Педро де Урсуа (1516–1561). Вицекраљ је видео прилику да се ослободи припадника старе генерације војсковођа, кажњавајући непослушне и делећи поседе само доновима – припадницима високог дворског племства из Шпаније, а не потомцима освајача, нити војницима, чиме је и Агире био оштећен.³⁹

Експедиција под вођством Педра де Урсуе кренула је тек крајем септембра 1560. године и била је бројчано много већа од свих претходних, чије је успехе

³⁷ Вид. најновију екранизацију из 2015. године у режији Јустин Курзел, где Макбета тумачи Мајкл Фасбендер – http://www.imdb.com/title/tt2884018/?ref_=fn_al_tt_1.

³⁸ Bart L. Lewis, *The Miraculous Lie, Lope De Aguirre and the Search for El Dorado in the Latin American Historical Novel* (Lexington Press, 2003).

³⁹ *The Expedition of Pedro de Ursua & Lope de Aguirre in Search of El Dorado and Omagua in 1560-1.*, translated from Fray Pedro Simon's "Sixth Historical Notice of the Conquest of Tierra Firme", by William Bollaert, with an Introduction by Clements R. Markham, London – Hakluyt Society 1861; James Lockhart, *Spanish Peru, 1532–1560: A Social History*, 2 ed. (University of Wisconsin Press, 1994), 16–20ff. James Stuart Olson, *The Indians of Central and South America: An Ethnohistorical Dictionary* (Greenwood Press Group, 2001), 265.

хтела не само да понови (*re-enact*) већ и да надмаши очекиваним пленом. Рута њиховог кретања била је од околине данашње Сапосое, реком Уајага (*Huallaga*) низводно до Марањона (перуански део Амазона), затим до ушћа Укајали реке, потом до ушћа Напо реке у Амазон, и све даље низводно до Атлантског океана, где је Агире стигао 4. јула 1561. године, након што су убијени дон Урсуа, дон Гузман и његова прелепа доња Инез, те стотинак чланова посаде. Ово није био типичан поход, јер се ишло у непознатом правцу „Омагве“, нити научно истраживање, јер није било научника нити инструмената, нити освајање, јер није могло ништа ни да се освоји – та непрегледна маса воде, зидови дрвећа и плавне равнице прашуме (варзеја), без исходишта, без ознака у простору, без оријентације осим правца воденог тока – ти предели нису могли нити да се појме ментално и просторно, нити да се уоквире у пејзаже. Свуда само вода и вегетација, до у бескрај, то бесциљно плутање поништило је цивилизацију и њене норме. Открили су да их је река потпуно обузела. Агире је зато у писму Филипу II своје преживеле војнике назвао „Марањани“, што значи „људима Амазона” – то је њихова новостворена домовина, јер их је река вода окупила (тачније, повезала) на исти онај начин као што је то раније била земља Баскија, Естремадура, или подаништво шпанском краљу и Шпанији, што су сад одбацили у потпуности. О себи, својим људима и о реци, Агире каже у писму да се она зове Амазон и Марањон, да су путовали њоме скоро годину дана, те да је река злокобна, јер ако би краљ послао и сто хиљада људи, ниједан не би утекао жив, и овде нема нико шта да тражи, посебно не авантуристи из Шпаније. Писмо је потписао као Лопе де Агире *el Peregrino*, и дилема је је ли то луталица, или човек без земље, апатрид. Пажње су вредне географске одреднице припадности људи: Агире је био Баск, а Урсуа Наварац, кога он у писму краљу назива Французом, односно непријатељем шпанског монарха, док за своје војнике каже да су „Марањанци” – везује их за „нову домовину” – Амазонију. И Кортес и Писаро, и сви остали генерали преносили су своје регионалне припадности у „нови свет” и тако, рођачке и земљачке везе – Естремадура, Кастиља, и други крајеви, јачају однос између конкистадора и његове војске.⁴⁰

Анализа историјског наратива Херцоговог сценарија и фактуалне тачности показује приличну стваралачку слободу у рекреирању дела прошлости, што је не чини мање веродостојном.⁴¹ Познато је да Гаспар де Карвахал није писао о овој амазонској експедицији, већ о Орељановој из 1541–1542, коју јесте организовао Писаров брат Гонсало, а не овај Агиреов поход, у који није ни укључена Аги-

⁴⁰ *The Expedition of Pedro de Ursua & Lope de Aguirre*, 188–194; Beatriz Pastor, „Lope de Aguirre the Wanderer: Knowledge and Madness,” *Dispositio* 11, no. 28/29 (1986). *The Spanish Conquest and Settlement*, in: *The Cambridge History of Latin America* 1, 178–180.

⁴¹ Luisela Alvaray, „Filming the „Discovery” of America: How and Whose History is Being Told,” *Film-Historia* V, no. 1 (1955).

реова ћерка. Међутим, цела мијазмична атмосфера филма и то плутање „брода лудака“ у круг, вртлозима речног беспућа које разара *ratio*, друштвени поредак и односе, те на концу претвара Агиреа у параноичног и крволочног тиранина, овековечило је архетипску слику демонима запоседнутог вође. Херцогова ликовност у избору и поставци ликова у кадру и овде је изажена: Гонсало Писаро је моделован као „Ел Греков“ лик, док је Гусман „искочио“ са Бројгелове слике „Битка карневала и поста“ као „краљ карневала“ – уместо бурета, он је зајахао топ и једе, гњечи обема рукама папају. Сцена где га сви окружују као новог краља инспирисана је низоземским и шпанским портретима племића у пејзажу, са дозом ироније. Агиреове – Кинскијеве експресије лица и посебно очију, од гневних до уперених у небо, имале би своје ликовне парњаке.⁴²

Стварни Агире кренуо је са *engaño*, у потрази за богатством које ће исправити све животне неправде, да би завршио са *desengaño*, разбијених илузија у свету који стари (*mundus senescit*) и где за људе попут њега нема места.⁴³ Херцогов Агире изговара: „Wir werden Geschichte inszenieren wie andere Stücken in Theater!“ – то је историја као позорница где се одигравају представе које стварају и режирају и овакве личности. Херцог, пак, овде одбацује тврдње да су његови ликови ексцентрични, луди, и каже: “Овакви људи нису патолошки луди, већ је друштво то које је лудо. Такве су ситуације у којима се затекну и окружени су људима који су луди.” – прев. Ј. М.⁴⁴

Иако Херцог назива сетинг „Агиреа“ џунглом, то није најпрецизније, јер је заправо у питању „речна пустиња Амазона – речна дивљина“, а џунгле постоје и без река. Међутим, Херцог инсистира на том термину у целом интервјуу и објашњава користећи се истим сиромашним речником како је џунгла заправо приказ снова, ноћних мора, стање свести и поседује готово људске особине. Историјском Агиреу припадале су четири реке: Уајага, Марањон, Амазон и делом Ориноко, док је режисер више фокусиран на вегетацију и поимање Природе, и то у сукобу. Он каже: „То је као у грчкој трагедији – на крају је тако очигледно да је сам изазвао све страхоте. Агире се усуђује да се толико супротстави природи да му се она неминовно свети.”⁴⁵

У наредном филму са Кинским Херцог се опет окренуо воденој пустоши код града Икитоса, у троуглу Амазон – Пачита – Укајали, једном брегу, и сукобу једног човека са Природом. О филму „Фицкаралдо“, сниманом и продуцираном

⁴² Peter Breugel the Elder, *The Fight between Carnival and Lent*, 1559 = https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pieter_Bruegel_II-Combat_de_Carnaval_et_Careme_IMG_1463.JPG; El Greco, *Sahrana grofa Orgaze* = https://commons.wikimedia.org/wiki/El_Greco#/media/File:El_Greco_007.jpg.

⁴³ Roberto González Echevarría, *Span-300: Cervantes' Don Quixote*, Chapter 2: The Baroque Concept of *Desengaño*, Open Yale Courses 2009, <http://oyc.yale.edu/transcript/908/span-300>.

⁴⁴ Cronin, *Herzog on Herzog*, 69.

⁴⁵ о.с., 79.

током три године, Херцог је после две деценије интервјуа и полемика, одлучио да објави свој не-дневник, који је водио од 1979, „Die Eroberung des Nutzlosen” (2004) – наслов је парафраза реплике из филма коју изговара Дон Араухо, прави каучук барон, када подиже чашу шампањца и каже: „Auf Fitzcarraldo, den Eroberer des Nutzlosen!” („За Фицкаралда, освајача бескорисног!“).⁴⁶ Уместо да се докопа неискоришћеног подручја каучуковца између река Пачите и Укајали и тим богатством финансира изградњу опере у Икитосу, „све” што је постигао филмски Фицкаралдо било је да се спусти паробродом низ брзак Укајали реке. Мени је, свакако, занимљиво Фицкаралдово (пре)цртавање мапе коју је прво видео окачену на зиду Дон Арауховог кабинета, а на својој нацртаној мапи показао је капетану пароброда где је његов комад земље – што представља ментално и симболично присвајање простора, омеђивање и осмишљавање поретка ствари у природи. Други ниво „припитомљавања” дивљине јесте музика са грамофона на палуби, одјекивање Карузовог тенора кроз џунглу и преко речних вртлога.⁴⁷

У поменутом документарцу о Кинском (*Mein liebster Feind*) Херцог је убацио и интервју са локације снимања Фицкаралда, заправо инсерт из документарца о снимању овог филма, у режији Леса Бланка „The Burden of Dreams“, где даје свој опис и доживљај природе, опет супротстављен глумчевом, и каже:

Of course we are challenging nature itself [with this film], and it hits back, it just hits back, that's all. And that's grandiose about it and we have to accept that it is much stronger than we are. Kinski always says it's full of erotic elements. I don't see it so much as erotic, I see it more full of *obscurity* . . . And nature here is vile and base. I wouldn't see anything erotic here. I would see *fornication* and *asphyxiation* and *choking* and *fighting for survival* and *growing* and *just rotting away*. Of course there is a lot of *misery*, but it is the same misery that is all around us. The trees here are in misery and the birds are in misery. I don't think they sing, they just screech in pain. *It's an unfinished country*. It's still prehistorical. The only thing that's lacking is the dinosaurs here. It's like a curse weighing on an entire landscape. And whoever goes too deep into this has his share of that curse, so we are cursed with what we do here. *It's a land that God, if he exists, has created in anger. It's the only land where creation is unfinished yet*. Taking a close look at what's around us, there is some sort of harmony. There is the *harmony of overwhelming and collective murder*.⁴⁸

(Наравно да овим филмом изазивамо саму природу, и она узвраћа ли, узвраћа. То је оно величанствено код ње и ми морамо да прихватимо да је она

⁴⁶ W. Herzog, *Conquest of the Useless – Reflections from the Making of Fitzcarraldo*, trans. Krishna Winston (Harper Collins e-books, 2009).

⁴⁷ W. Herzog, „Fitzcarraldo,” (1982).

⁴⁸ o.c., 163; Les Blank, „The Burden of Dreams,” (1982). <http://www.imdb.com/title/tt0083702/>.

много снажнија од нас. Кински увек каже да је она пуна еротских елемената. Ја не видим њу толико еротски, више је пуна опсцености... А природа је овде зла и покварена. Не видим ту никакву еротичност, већ блудничење, асфикцију, давлeње, борбу за опстанак и раст, и онда труљење. Има ту наравно и доста патње, а то је она иста патња која нас окружује. Дрвеће је на мукама и птице су на мукама, њих не чујем да певају већ вриште у боловима. Ово је недовршена земља. Још увек преисторијска. Недостају само диносауруси. Као да има какве клетве на целом пределу. И ко год оде предубоко, добија део те клетве, и ми смо проклетни оним што чинимо овде. Ово је земља коју је Господ, ако постоји, створио у гневу. Ово је једина земља где стварање није завршено. Погледавши изблиза ово шта нас окружује, има ту неке хармоније. То је сагласје големог и колективног убиства. – прев. Ј. М.)

Инсистирајући на својој визији из сна, Херцог није пристао да се најчувенија сцена са паробродом који се превлачи снагом индиоских аборицина преко стрмог брда сними у холивудском студију као пластична реплика, нити у некој вештачкој тропској башти, него је употребио прави правцати брод на сасвим одређеној локацији. У месту Орељани сазнао је да, како пише у својим дневничким белешкама 5. јула 1979, међу становништвом круже гласине како ће странци прокопати канал и повезати Рио Сенеу и Рио Марањон, те ће им поља пресушити.⁴⁹ Страх је био толики да су Агварана Индиоси запалили први постављени сет за снимање на својој територији. Надаље, та зона је тада још била предмет еквадорско-перуанских пограничних чарки (завршених 1998), а темпо индустријализације са својим машинеријама дубоко почиње да улази у Амазонију.⁵⁰ Опет у документарцу из 1999. Херцог је прошао бродом једним делом руте и избегао да, рекла бих сасвим намерно, прикаже како је тада изгледало Фицкаралдово брдо, да ли је дрвеће успело да се обнови после деструкције током снимања. У домовини и шире Херцог је тада добио, а и даље се објављују, врло критичка ишчитавања оба филма, као дела колонијалстичког (белог) западњака који дословно покорава природу уништавајући је у свом дивљању, са готово неизбежним везивањем за немачку идеолошку прошлост (романтичарско-националсоцијалистичку).⁵¹

Историјски лик био је Карлос Фемин Фицкаралд (а не „Brian Sweeney Fitzgerald“ из филма, 1862–1897), рођен и одрастао у Икитосу, из мешовитог брака Американца и Перуанке. Имао је густу црну косу и браду, ни налик плавокосом Кинском. Такође, он је био први међу каучук баронима у Перуу, подјед-

⁴⁹ Herzog, *Conquest of the Useless – Reflections from the Making of Fitzcarraldo*.

⁵⁰ Michael F. Brown, антрополог у овој регији, у свом чланку *Art of Darkness*, *The Progressive*, 1982.

⁵¹ Вид. поменуте радове Лусије Нагиб и друге, попут: Lutz P. Kopnick, „Colonial Forestry: Sylvan Politics in Werner Herzog’s Aguirre and Fitzcarraldo,” *New German Critique* 60 (1993).

нако суров према урођеницима, чије сукобе је потпиривао и користио. Тачно је да је за потребе транспорта са плантажа у области Мадре де Диос раставио брод у делове и пренео га из Рио Мишагве, притоке Урубамбе, преко брда, и саставио га у реци Ману, притоци реке Мадре де Диос. Не наводи се да ли је заиста волео оперу, али у Икитосу и данас постоји пансион *Casa Fickarraldo* једно веће административно подручје са истоименим насељем.⁵² Сасвим јасно, човек свог времена, колонијалистичког – супрематистичког – расистичког – индустријског ума и деловања.

Cautchu – индиоски је назив за „дрво које плаче” (*Hevea brasiliensis*), јер даје млечну и еластичну материју из засечене коре, а први је описао француски ботаниста Шарл-Мари де ла Кондамен (1701–1774), који се из Перуа спустио дуж Амазона, бележећи флору, фауну и дајући опис становника које је видео.⁵³ „Каучук грозница” захватиће Амазонију половином 19. века, када почиње систематско израбљивање индиоских племена и отимачина за свако стабло и сваку кантицу белог млека. Било је толико нагло и веома профитабилно да су плантаже шећерне трске и производња рума и брашна маниоке напуштене и све је усмерено ка овом трку за новом врстом злата. Ипак, тек са откривањем поступка „вулканизације” гуме 1844, креће права навала на природну материју, чија се лепеза производа сваког дана ширила да би са покретањем индустрије аутомобила кулминирала. Ту треба издвојити мономанију Хенрија Форда, који је 1929. године основао колоније насеља радника на плантажама каучука у Бразилу – Фордландију и Белтеру (обе низводно од Итаитубе) у долини Тапажоаза (*Rio Tapajos*), десне притоке Амазона, како би фабричком, маспроизводњом оборио британске цене. Због болести дрвећа подухват је пропао, али је Форд 1945. извукао десетоструко већу суму од бразилске владе, која је откупила земљиште.⁵⁴

⁵² Dan James Pantone, *The Myth of Fitzcarraldo*, Iquitos news and travel guide, <http://www.iqitosnews.com/page14a.html> .

⁵³ Charles-Marie de la Condamine, *Relation abrégée d'un voyage fait dans l'intérieur de l'Amérique méridionale: Depuis la côte de la mer du Sud, jusqu'aux côtes du Brésil & de la Guiane, en descendant la rivière des Amazones*; lûe à l'Assemblée publique de l'Académie des sciences, le 28. avril 1745, Paris = https://archive.org/details/relationabrgedun00laco_0 ; ib., *Journal du voyage fait par ordre du roi, a l'equateur, servant d'introduction historique a la mesure des trois premiers degres du meridien*, Paris 1751, dostupno na: https://archive.org/details/bub_gb_EWnchpvgEpoC; вид. биографију на сајту: School of Mathematics and Statistics University of St.Andrews,Scotland, http://www-groups.dcs.st-and.ac.uk/~history/Biographies/La_Condamine.html. Према овој личности Ијан Мекдоналд је обликовао свог јунака Робера Франсоа Онореа Фалкона из 1732. године у роману „Brazil” (2007), prev. Goran Skrobonja, Paladin – Beograd 2010.

⁵⁴ John Hemming, *Tree of Rivers – Story of Amazon* (Thames & Hudson, 1979), 147ff; John McNeill, „Fordism,” in *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*. (W. W. Norton & Company, 2000), 316ff. Stephan L. Harp, *A World History of Rubber – Empire, Industry, and the Everyday* (Wiley Blackwell Press, 2016), 96 et passim.

За Амазонију је врхунац западњачког култивисања каучука (1879–1912) значио трансформацију у сваком смислу – Манаус⁵⁵ преко ноћи израста из упарложеног провинцијског градића на Рио Негру у копију веллеграда, са све грандиозном зградом „Опере Амазоније” (1881–1896) у стилу Луја XV, од карарског мермера и позлаћених шанделира од мурано стакла, у којој „историјски” Карузо није, нажалост, никад певао. Развијају се и градови узводно од Манауса – Икитос и Порто Вељо на Мадеири и низводно Белем у делти Амазона. Као и свака грозница, ова је прошла, уз пустошење фрагилног екосистема и смрт најмање 30.000 припадника урођеничке популације, што су све документовали Американац Волтер Ернест Харденбург (1886–1942) у долини Путумаје (данас већим делом чини границу између Колумбије и Перуа), а потом и британски амбасадор Роџер Кејсмент (1864–1916).⁵⁶ Нису њихова сведочења зауставила покољ и екоцид, већ успешно „пресађивање” каучуковца у југоисточну Азију, на приступачније локације од Амазоније. Амазонију и даље тресе експлоатациона грозница – нафта, природни гас, премрежавање ауто-путевима и железницом, изградња хидроцентрала, колонизација и урбанизација, дефорестација, притисак безземљаша, сточара, корпорација.⁵⁷ Најновије стрепње у погледу њене еколошке стабилности изазива преузимање власти у Бразилу десничара и популиста, те се свакодневно појављују процене будуће штете од најављеног укидања забране дефорестације. Августа 2019. године све се обистинило.⁵⁸

⁵⁵ Име града потиче од индиоског племена, чији је искварени облик дао и име митског града Маное – Ел Дорада: Robin M. Wright, „Politics and belief in the nineteenth century millenarian movements of the Northwest Amazon,” *Anthropologica* 83 (1994–96). Најстарије моје сећање је стрип *Mister No* – Американац, који се после Другог светског рата повлачи у Манаус и тамо се одвијају његове бројне авантуре – <http://www.sergiobonelli.it/section/2499/my-name-is-mister-no>. Недавно, овај успавани градић посетио је детектив Жаиме Рамос у роману Fransiska Žoze Vijegasa, *Daleko od Manausa*, prev. Vesna Stamenković, Dereta – Beograd, 2015. godina.

⁵⁶ Walter Ernest Hardenburg, *The Putumayo, the devil's paradise; travels in the Peruvian Amazon region and an account of the atrocities committed upon the Indians therein* (London, 1913). <https://archive.org/details/putumayodevilspa00hardrich>. Кејсмент је активно учествовао и у Ускршњем устанку Ирске, ухваћен је и погубљен, те је његов рукопис остао необјављен до скоро – *The Amazon Journal of Roger Casement*, ed. Angus Mitchell, Dublin 1997; *Death in Devil's Paradise*, <http://www.survivalinternational.org/articles/3282-rubber-boom>.

⁵⁷ Конзервационистички покрет за заштиту Амазоније у Бразилу поднео је доста људских жртава, неколико најистакнутијих активиста је убијено. Од 1972. године почела је изградња мреже Трансамзоније – ауто-путеви и магистралне саобраћајнице, које су довеле до убрзане, неконтролисане дефорестације у корист ширења пашњака и њива, нарочито соје – Steve Schwarzman, *Brazil at the crossroads*, Environmental Defense Fund, June 2, 2011 – <http://blogs.edf.org/climatetalks/2011/06/02/brazil-at-the-crossroads/>; Maria Carmen Lemos and Timmons Roberts, *Environmental policy-making networks and the future of the Amazon*, Philosophical Transaction B – The Royal Society, 2008, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2375956/>.

⁵⁸ David Wallace-Wells, *Could One Man Single-Handedly Ruin the Planet?*, NY Magazine, October 31, 2018 – http://nymag.com/intelligencer/2018/10/bolsanaros-amazon-deforestation-accelerates-climate-change.html?fbclid=IwAR3xm0s3jv3CSjvUlc77_cb5RQ67NaKyW-JNzEDhr6r28WB21p2gwgwd

„Со земље” (2014) – лепота Земље и пламичак наде

Седећи на пропланку изнад свог имања (*fazenda*) Булкао, на којем је основао „Институт Тера/Земља“, Салгадо у филму каже: „Ici, j'ai une idée de planète.” (Овде имам идеју о планети Земљи. Ј. М.). Вим Вендерс је дао наслов филма – *Le Sel de la Terre* (2014)⁵⁹, инспирисан да направи причу о уметнику авантуристи чије су га човекољубиве фотографије дубоко дирнуле, одакле потиче и поднаслов филма – *Un voyage avec Sebastiao Salgado*, па без даљег изричитог објашњења у почетним минутима, Вендерс каже: „Après tout, les hommes sont le sel de la Terre.” Реч је свакако о његовим, а не Салгадовим, библијским референцама – пре свих *Беседе на гори*, у Матејевом јеванђељу (гл. 5, стихови 13): „Ви сте со земљи; ако со обљутави, чиме ће се осолити? Она већ неће бити ни за што, осим да се проспе напоље и да је људи погазе.” Али слична симболика налази се и у следећим деловима: Марково јеванђеље (9:50) – „Добра је со; али ако со буде неслана, чим ће се осолити? Имајте со у себи, и мир имајте међу собом.” Лука (14: 34): „Со је добра, али ако со обљутави, чим ће се осолити?” Павлова посланица Колошанима (4: 6): „Ријеч ваша да бива свагда у благодати, сољу зачињена, да знате како вам свакоме треба одговарати.”⁶⁰ О симболици соли постоји обимна филозофско-антрополошка литература, а с обзиром на ову блискоисточну одредницу из Светог писма, најприближније би било рећи да је со твар насушна за људе и животиње, попут пијаће воде, те да одувек служи као супстанца очувања од пропадања, па је тако симбол трајања и истрајности и као трансупстанца у давању заклетви и склапању савеза (брачних, родовских, племенских и са Јахвеом).⁶¹ Људи могу „обљутавити” и изгубити „со у себи” – људскост и душу, о чему је Салгадо сведочио својим фотографијама геноцида у Руанди и егзодуса и грађанског рата у Југославији, али га је његова земља, његово парче планете, препородила, а онда је он, са својом породицом ту извео чудо преображења.

Корежисер и косценариста је Салгадов најстарији син Жилијен Рибейро Салгадо, рођен током родитељског егзила у Паризу 1974. године, и то је била прилика да, како каже, упозна оца као фотографа и авантуристу, који је тако често долазио кући и одлазио од куће. Деда, у поодмаклим годинама непосредно

QcJMQ. Стрепње су се показале као оправдане, посебно од августа 2019. године, када су огромни, подметнути пожари уништили досад највеће површине шума икад у историји, и скренули су пажњу светске јавности на политички режим у Бразилу – <https://phys.org/news/2019-10-amazon-hasnt-outbreaks-month-future.html>.

⁵⁹ *The Salt of the Earth*, 2014 – https://www.imdb.com/title/tt3674140/?ref_=nv_sr_1.

⁶⁰ *Novi zavjet*, превод Вук Стефановић Карadžić.

⁶¹ Alan D. Aycock, (1989), *Sudbina Lotove žene: strukturalno posredovanje u biblijskoj mitologiji*, u: Edmund Leach i D. Alan Aycock, *Strukturalističke interpretacije biblijskog mita*, Zagreb: August Cesarec, 147-155. Захваљујемо проф. Бојану Жикићу на овој референци.

пред смрт, каже унуку у камеру да му је отац увек био скитница, вртео се као чигра, несмирен, не би завршио ни факултет да му није било пријатеља. Тек са проглашењем опште амнестије за све, и комунисте, али и припаднике војне диктатуре 1979. године,⁶² Салгадо је могао да се врати у Бразил. Боравак у североисточном Бразилу, у земљи суше, бразилском Сахелу, где су живот и смрт веома блиски, где се изнајмљују ковчези у истој продавници са одећом и храном, безземљаши и њихова лица, лешеви некрштене деце – дубоко га је потресао. Након тога отиснуо се у прави Сахел, испрва у Етиопију 1984. године, где је овековечио незапамћено страдање и то, како каже у филму, не због природне катастрофе колико због лоше прерасподеле, бруталне и нехумане владе која је ускратила помоћ сопственом народу, а и организација Уједињених нација много је подбацила.

„Minha terra é muito bonita... Se um ser superior criou este mundo, foi ali que o terminou, pois ela é realmente linda, diferente de tudo o que vi em outras partes. É única.”

(Моја земља је много лепа... Ако је нека виша сила створила овај свет, овде је то завршила, јер је она стварно прелепа, другачија од свега што сам другде видео. И јединствена.)

– Sebastião Salgado, *Da minha terra à Terra*⁶³

Колико су ове речи различите од Херцоговог учењавања „недовршености стварања света” Амазоније у „Фицкаралду“: почетна сцена магле над шумом и текст о митском божанству Индиоса („Waldindianer“), Кајахуари Јакуу, који

⁶² Војна диктатура уведена је у Бразилу 1964. године и тек 2011. са доласком на власт Дилме Русеф (2011– опозвана 2016), која је и сама била жртва трогодишње тортуре (1970–1973), формирана је национална комисија за истину, али је њен рад веома био отежан како због преживелих војних и конзервативних структура тако и због уништавања физичких доказа масовних погубљења герилаца, посебно у кампањи против маоиста у Арагваји (1970–1974). Ово је стилски изванредно приказано у роману Adriane Lizboe, *Kao gavran crno*, прев. Sonja Asanović Todorović, Clio – Beograd 2007. Даље вид.: *Operation Condor*, in: *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, eds. Leslie Alan Horvitz, Christopher Catherwood, Facts on File 2006, 334–335. Након што је Пиноче узео власт у Чилеу 1973, створио је савез са сличним војним диктаторима у Аргентини, Боливији, Парагвају, Уругвају и Бразилу, и уз издашну помоћ САД и ЦИА, спровели су незапамћене прогоне, торутуре и убиства не само комуниста и левичара већ свих потенцијалних противника: учитеља, професора, уметника, синдикалаца, активиста радничког покрета, свештеника и свештенства. О томе говоре многи филмови, међу којима су ми драги аргентински “Званична верзија” (*La historia oficial*, 1985, режиза: Luis Puenzo), и посебно филм Романа Поланског „Смрт и девојка” (*Death and the Maiden*, 1994), док у књижевности издвајам роман аргентинског писца Мануела Пуига “Пољубац жене паука” (ориг. 1976, прев. на српски Дубравка Поповић-Срдановић, Просвета, 1985).

⁶³ *From my Land to the Planet* – naslov engleskog izdanja, ne pokazuje igru reči u originalnom naslovu ispovedne knjige fotografa Sebastijao Salgada, jer se njegov institut za očuvanje atlantskih šuma i održivi razvoj u dolini reke Dose zove „Terra” (Zemlja) – *Da minha terra à Terra*, razgovori sa Izelom Frank, Paralela 2014, Kindle edition.

ће завршити стварање тек када нестану људи! Но, то ништа не изненађује, јер је Салгадо до сржи „trabalhador” – *работник*, који је са својом саборкињом и супругом Лелијом одлучио да дословно поправи овај свет својим радом. У поменутој књизи кратко је изложио неке од фаза у свом пребогатом животу и одбацујући све етикете, попут „фото-журналисте“, или „борца“, он каже: „Фотографија је мој живот, све фотографије су настале онда када су ушле у мој живот, то су узбудљиви тренуци мог живота... Моја фотографија никад није објективна... Фотографија је писање, она је најмоћнији језик, јер се разуме у целом свету без превода.”

Његов препознатљиви стил су црно-беле, барокне, бремените фотографије људи и предела, кристално чисте, замрзнути животи на тренутак, и делови су вишегодишњих кампања током којих су као породица са најстаријим сином Жилијеном, били потпуно посвећени једној теми: „Друге Америке” (*Outras Americas*, 1979–1986), „Сахел – крај пута” (*Sahel – O fim do caminho*, 1984–88, епидемије глади), „Работници” (*Trabalhadores*, 1986–93, а посебно су чувене сцене из Дантеовог „Пакла” – рудника злата Сера Пеладе у Пари), „Егзодус” (1993–2000) и „Постање” (*Genesis*, 2004–2013).

Филм „Со земље” креће од фотографије коју је Вендерс купио у галерији – једна од сцена у Сера Пелади, а потом Салгадо приповеда да када је стигао тамо, над те јаме, као да је видео на делу историју човечанства, изградњу пирамида и куле вавилонске, чуло се брујање жагора 50.000 људи, који су све радили ручно, без икаквих машина. Друштво неробова, осим робовања жељи да се обогате, сами су организовали тај свет, али потпуно луд, каже Салгадо. Злочини у његовој вољеној Руанди били су претешки за сведочење: геноцид над Тутсима 1994, избеглички кампови Хутуа у Заиру (Конго), планине лешева, колоне осакаћених... Први пут је посетио Руанду 1971. године, у делегацији ФАО и Светске банке, и каже у књизи: „Откривајући Руанду, као да сам поново упознавао Бразил.” Тамо у то време није смео да крочи, јер су 1969. побегли од војне диктатуре (1964–1985). Јасно је да, каже даље, кад се погледа карта света, Латинска Америка, Африка и Антарктик били су јединствено копно пре него што је дошло до раздвајања континента.⁶⁴ И он, као и Мија Кото, издвајају сличности Бразила и Руанде – Мозамбика – Анголе, преко наслеђа робова који су суштински обележили бразилску културу, и обрнуто.

Салгадо приповеда у филму – „mon âme etait mal” – душа му се разболела после Руанде, потонуо је у депресију, јер није могао да поверује да су људи у стању да почине таква зверства једни другима. Лелија је и овог пута нашла лек, рекла је: „Себастијао, хајде да садимо дрвеће!” Наиме, 1990. године су наследили посед његовог оца, фарму Булкао код градића Ајмореса, у долини реке Досе, у Минас Жераису, области старих и нових рудника. Крајолици његовог детињства

⁶⁴ *Da minha terra à Terra*, poglavlje 5 – *A África, meu outro Brasil*, poglavlje 15 – *Ruanda*.

су нестали – прво шуме које је његов отац продавао да их школује, њега и његових седам сестара, онда су нестали потоци, па земља коју је спрала ерозија и одувао ветар, па птице... све се претворило у огољену, јалову пустош спржену сушом и сунцем. Није их обесхрабрила процена стручњака да би требало да засаде нека двадесет три милиона различитих стабала како би се обновио читав екосистем атлантске шуме. Рекли су: „Покушаћемо!” Направили су најпре расадник за дрвеће, за „бебе дрвећа“, и Лелија каже да им је после прве садње пропало 60 посто садница, после друге 40 посто, али нису одустали. Потпуно су усхићени што је ова идеја о ’реанимацији’, оживљавању атлантске шуме (*Mata atlantica*) кренула даље да се шири! Салгадо показује изданке младог дрвећа од три месеца и каже: „Ово дрвеће ће живети 400 година. Можда, почевши од овога можемо измерити појам вечности.” Од 1998. године до данас на њиховом поседу има више од 300 врста стабала, жбунова и папрати, и 2,5 милиона дрвећа, а све је стављено под заштиту и ограђено да се заштити од приступа сточара и фармера. Вратиле су се и птице и поточићи, чак и јагуари. То је еколошки резерват – Институт „Терра” као остварена утопија (*uma utopia concretizada*), први своје врсте у Бразилу. Себастијао је у књизи изричит у осуди пројеката „Velo Monte” на реци Шингу и каже да ако се оствари до краја, биће то највећи злочин против природе у нашој епохи! Плење Зое, које је упознао 2009. у Алто Шингу, и његов другар Ипо, који му је рекао да ће га наћи ако баци из авиона свој цепни ножић изнад шуме, раселило се 2013, оставили су само старце који нису могли да одлутају с њима. Отерали су их фармери дрвоморци, воде су постале загађене вештачким ђубривима и индустријским отпадом: њихово парче раја је нестало, па и они. Августа 2019. су наново страдали у пожарима.⁶⁵

Из рада на својој земљи Лелија и Себастијао су 2004. кренули у кампању „Постање” (*Genesis 2004–2013*), као омаж планети, или како Вендерс каже: „Une lettre d’amour pour la planète.” Та љубав га је, заједно са сином Жилијеном, водила по свим континентима, у пределе „девичанске лепоте“, јер хтео је да прикаже хармонију прапочетка, тог чуда Постања, чији смо сви учесници. Посматрао је током осам година кроз фотографска сочива и схватио да је он сâм део природе као игуане и корњаче са Галапагоса, исте које је Дарвин већ затекао као одрасле примерке, а његов пријатељ је постао један кит у Аргентини кога је помиловао поред малог чамца који је могао да преврне тек малим трзajem тела, а није, већ их је поздрављао репним перајима кад би одлазили. Додирује стабла, додирује папрат која га подсећа на косу његове мајке. Филм се завршава Салгадовом шетњом по свом поседу, где се одвијао циклус живота његових родитеља, сестара, његов и Лелијин, и коме ће се вратити кад умре: „То је наша историја

⁶⁵ *Da minha terra à Terra*, поглавље 17 – O Instituto Terra – uma utopia concretizada; *Institut Terra* – <http://www.institutoterra.org/eng/conteudosLinks.php?id=22&tl=QWJvdXQgdXM=&sb=NQ==#WOKxMmclE5t>.

(прича).” Вендерс је у овом остварењу потпуно наткриљен и маргинализован ликом и делом Салгада и његове породице, ту је потпуно механички присутан, заправо, ово је најмање „вендерсовски” филм.

Уместо закључка – монокултуре, пуковници и екосистеми

Прича о Бразилу помоћу речи и слика не би била потпуна без његовог „доброг духа” – Жоржа Амада (1912–2001), који је, према речима перуанског списатеља и „wannabe” политичара Марија Варгаса Љосе (р. 1936), био најомиљенији и најугледнији, најсрдачнији и најтоплији писац града Салвадора и државе Баије, у целом народу, од уличних продаваца и пиљара, које је познавао поименце, па надаље.⁶⁶ Мија Кото, најпознатији писац Мозамбика, у једном дирљивом есеју – *Бразилски сертао у мозамбичкој савани*, означава као лучу слободе Амада који предводи „бразилизацију” мозамбичког португалског језика и ослобођење домаћих писаца да се коначно изражавају на свом, присвојеном домаћем језику – тај његов Бразил препун Африке. Слични статус уживао је и у Анголи током борбе за еманципацију не само од колонијалистичке португалске власти већ и од комплекса колоније. У другом есеју – *Сањати дом (Dreaming of home)*, Кото експлицитно одаје признање да : „Жорж Амадо урадио (је) више на представљању Бразила као једног народа него што су то успеле све државне институције. Није реч о томе да оне треба да унапреде свој рад, већ треба одати признање огромној моћи коју књижевност поседује.” (прев. Ј. М.)⁶⁷

Амадо је био очевидац „трке за земљом” у Иљеусу, тачније затирања ситних плантажера у процесу укрупњавања поседа моћних пуковника, који су постављали своје марионете за судије и градоначелнике. Његов рани живот одвијао се управо у Итабуни и Иљеусу, да би се као дечак одметнуо и прошао до деде у Сержипеу, у залеђу Аракажуа северно од Салвадора до Баије, прешавши цео *serton* за три месеца без пребијене паре у џепу. Причу о тим људима његовог детињства, разноликих боја, култура и животних прича преточио је у роман о „преисторији” једног насеља на крчевини, чији настанак лежи у револурашком обрачуну плаћеника двојице пуковника, те је народно име било „Велика заседа“. Победник у оружју капетан Натарио Фонсека био је награђен

⁶⁶ Mario Vargas Ljosa, *Rečnik zaljubljenika u Latinsku Ameriku*, trans. Milan Komnениć (Beograd: Službeni glasnik, 2010), 16-20. с посебним истицањем да му је Амадо помогао кад је писао роман о Канудосу, потпуно несебично и од срца.

⁶⁷ Mia Couto, „The Brazilian sertão in the Mozambican Savannah,” in *Pensativities: Selected essays and provocations* (2015). epub Код нас су објављена два романа овог писца: Mija Koto, *Reka zvana vreme, kuća zvana zemlja*, prev. sa portugalskog Jasmina Nešković, Geopoetika – Beograd 2011; isti, *Isusalim*, prev. sa portugalskog Jasmina Nešković, Geopoetika – Beograd, 2013. godina.

малим комадом земље, али је као видовити кабокло предвидео сјајну будућност сеоцета које се развило око појила стоке. Маронитски хришћанин, али познат као Фадул Турчин, торбар – путујући трговац и ситни кредитор, подиже своју „забункерисану јазбину“, крчму и продавницу колонијалне робе, а због сточара и промета, ту се настањују и проститутке, одбегле робиње и служавке. Топонимија је исто народска – главна улица је Магарећи пут, курве станују на Обали крастача, мирни део реке је Дамски биде, како је то крстио одбегли роб, црнац Кастор Абдуин звани Угарак, посвећеник у религију Јоруба, који отвара ковачницу. Породице Сержипанаца беже од суше и насиља бивших газда које протерују печалбаре да би ширили плантаже шећерне трске и пашњаке, долазе овде на југ и налазе невиђено плодну и до тада ничију земљу коју раскрчују. Тај народ је вредан и марљив, а сви се удружују да изграде мост и млин, извозе живину, воће и поврће у оближњу варош. Обичаји су се мешали, католичанство и афричка религија, скандализујући изасланика свете мисије, али се обред Реизадо пред Божић одржао са све сеоским слављем. Међутим, како је сажео један „сведок“: „Некако смо успели да изађемо на крај с поплавом и кугом; са законом баш никако, пропадосмо.“ Закон је дошао као војска плаћеника обучених у војне униформе и великог земљопоседника, извршили су покољ отпораца, а потом је насеље променило име, да би се у потпуности „цивилизovalo“. Амадов кредо је: „Кажем *не* кад сви кажу *да* у једногласном хору. Желим да откријем и обелоданам тамну страну, ону коју су уцбеници историје одбацили као срамну и понижавајућу...“⁶⁸

Овај роман је изразито добар социолошки и антрополошки приказ јужног дела државе Баије, где се од 1880. колонизује „граница“ – залеђе приморских градова, посебно Иљеуса, који се развија у економски центар и значајну луку кроз коју иде извоз какаоа са плантажа на крчевинама атлантске шуме. Стабла какаоа (*Theobroma cacao*) дарују прве плодове тек после 4-5 година, уз много бриге око премало или превише кише, прерано или прекасно, а и тад су приноси доста ниски, те се у том подручју малим плантажама сматрало од 1.000 до 10.000 стабала, односно од 10 до 50 хектара. Закон о укидању ропства донет је тек 1888. године иако су газде и пре тога ослобађале ислужене и заслужене робове тестаментом (*manu missio*), али како студије показују, нису суштински мењали положај те нове „радничке“ класе – они су и даље били робови иако не по имену, али су остали подједнако везани за своје послове, имајући највећи проценат неписмених и с тешким приступом систему школства. Дакле, социјална мобилност била је веома отежана и ограничена на тек поједине успешне случајеве. Мали плантажери су такође неписмени и подлежу преварамa велепоседника у катастру према земљишном закону из 1897. године, за који нису углавном ни

⁶⁸ Žorž Amado, *Velika zaseda – tamna strana*, trans. Jasmina Nešković (Beograd: BIGZ, 1991).

знали, те у откупу какаоа, тако да практично нестају до 1910. године, а затим, на несрећу, 1912. године у пожару је страдао градски архив Салвадора, са све земљишним књигама. Већина плантажа страдала је 1989. године због заразе гљивицом званом „вештичја метла“, док су плантаже на Доминикани, у Перуу, Мексику и другде опстале.⁶⁹

Следећа монокултура која је обележила југоисточне државе Бразила Минас Жераис, Сао Паоло и Парана била је кафа (*Coffea arabica*), којој је одговарала влажна атлантска клима благих планинских побрђа и падина, и опет су плантаже настале на уштрб шумским системима, у оквиру робовске, плантажерске организације рада. Бразилску кафу издваја од других врста систем природног сушења зрна на сунцу. Године 2014. Бразил је био држава са највећом количином извоза кафеног зрна у свету. Почети култивисања кафе у Бразилу сежу до треће деценије 18. века и северне државе Паре, где је засађено прво зрно, наводно украдено из Француске Гијане, што подсећа на приче о шверцовању семена каучуковца из Бразила у Лондон, па у југоисточну Азију. Како год било, први „бум“ кафе почео је тек с повећањем европске потражње у првој половини 19. века, када настају простране плантаже у јужним државама и гради се мрежа железнице од Сантоса према унутрашњости улагањем британског капитала. Од тада је Бразил највећи извозник, да би супремацију задржао и после аболиције ропства увозом европске радне снаге.⁷⁰

Ширење пашњака и екстензивног сточарења, потом плантажа кафе, изменило је крхку екологију североисточног и источног Бразила, где су на удару нарочито биле атлантске тропске шуме, те је земља лишена заштите дословно нестала и побрђа се претворила у пустош. Један човек је успео да трудом своје породице преокрене процес и исцели парченце ове дивне земље – Себастијан Салгадо и његов „Институт Тера“.

Ту на североистоку смештена је и област „сертона“ (*o sertão*), скоро митски предео у националном сећању, несигурних граница, више антрополошко-културолошких него географских: то је дубоко залеђе атлантске обале Баије (град Салвадор је удаљен око 700 км према југоистоку), подручје пустара, пустопољине са шикаром, неплодна земља унутар североисточног Бразила често на удару вишегодишњих суша. Права „дивљина и пустиња“ које су добиле свог „спаситеља“ у лику харизматичног Антонија Саветника (*Conselheiro*), који предводи миленаристички устанак против новопрокламоване републике Бразил

⁶⁹ Mary Ann Mahony, „Afro-Brazilians, Land Reform, and the Question of Social Mobility in Southern Bahia, 1880-1920,” *Luso-Brazilian Review* 34, no. 2 (1997). David Barov, *Abolition of Slavery in Brazil – The “Liberation” of Africans Through the Emancipation of Capital* (Greenwood Press, 2000).

⁷⁰ Ghilleen Prance and Mark Nesbitt, eds., *The Cultural history of Plants*, vol. New York (Routledge, 2005), 174-77.; <http://www.worldatlas.com/articles/top-coffee-producing-countries.html> .

(1889), ишчекујући повратак цара Педра II, а световна власт узвраћа нападом армије на Канудос и Свето брдо. Догађаји и личности детаљно су испраћени у тадашњој штампи, али најпре и најбоље од још једног књижевног хероја Бразила – Еуклида да Куње (1866–1909), који је сачинио антропогеографску хронику као сведок извештач са терена. Његов „Os Sertões” (1902) приказује шири контекст догађаја који су кулминирали војном интервенцијом, и аутор види блиску повезаност природне средине сертона и његових становника (географија – клима – раса – психологија – криминологија), сагласно њему савременим друштвеним и научним теоријама, укључујући и френологију Тезара Ломброза (1835–1909). Љоса ће искористити ову основну причу да напише један од својих најбољих романа: „Рат за смак света“.⁷¹

Прича о Бразилу могла би се проширити и више од овога, али ипак Штефана Цвајга и његову „Немогућност бекства” у „Бразил – земљу будућности“, остављам за неку другу прилику, док би *summa* ових редова била карта где су мапирани анализирани филмови и романи (Сл. 3), показујући на тај начин колико је историјска географија као научна дисциплина тематски богата, јер свака историја има своју историјску географију.⁷²

⁷¹ Euclides da Cunha, *Backlands – The Canudos Campaign*, trans. Elisabeth Lowe (Penguin, 2010); Gerald Michael Greenfield, „Sertão and Sertanejo: An Interpretive Context for Canudos,” *Luso-Brazilian Review* 30, no. 2 (1993); Frederic Amory, „Historical Source and Biographical Context in the Interpretation of Euclides da Cunha’s Os Sertões,” *Journal of Latin American Studies* 28 (1996); Žorž Amado, *Terras do sem fim – prevod sa franc.*, „*Opaka zemlja*” (Prosveta, 1949); Mario Vargas Llosa, *Rat za smak sveta* (Beograd: Nolit, 1986). Paolo Mazzarello, „Cesare Lombroso: an anthropologist between evolution and degeneration,” *Functional Neurology* 26, no. 2 (2011), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3814446/>. Berthold Zilly, *Flávio de Barros, o ilustre cronista anônimo da guerra de Canudos: as fotografias que Euclides da Cunha gostaria de ter tirado (Flávio de Barros, the illustrious and anonymous chronicler of the battle of Canudos: the photographs that Euclides da Cunha would liked to have taken)*, http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-59701998000400018.

⁷² Још само о „Папијону” убаченом на карту: француска колонија Гијана је с временом постала позната као један од најсуровијих затвора на свету, тј. пре Гвантанама, од 1852. до 1946. године – Ђавоље острво (*Ile de Diable*) је место на коме се дешава радња комедије „We’re no angels” са Хемфријем Богартом и Питером Јустиновим, и коралном змијуљицом (1955), а затим Стив Меквин глуми у „Лептиру” (*Papillon*) (1973), према мемоарима успешног бегунца и вештог „приповедача” Анрија Шаријера. Ту је робијао и чувени капетан Алфред Драјфус (1859–1935), који је тек након десет година успео да буде рехабилитован, а „Драјфусова афера” открила је праву слику француског друштва, вид. књигу америчког извештача са суђења: William Harding, *Dreyfus, the prisoner of Devil’s island: a full story of the most remarkable military trial and scandal of the age* (New York: Associated Publishing Company, 1899). <https://archive.org/details/dreyfusprisonero00hardrich>.

Слика 3 – Књижевно-филмска и сентиментална путовања аутора
(J. Мргић 2018)

Извори и литература⁷³

ФИЛМОВИ:

- „Misija” – The Mission, 1986, Internet Movie Database (IMDB), https://www.imdb.com/title/tt0091530/?ref_=nv_sr_1
- „Smaragdna šuma” – The Emerald Forest, 1985, https://www.imdb.com/title/tt0089087/?ref_=fn_al_tt_1
- „Agire, gnev bogova” – Aguirre, der Zorn Gottes, 1972, https://www.imdb.com/title/tt0068182/?ref_=nv_sr_1
- „Fickaraldo” – Fitzcarraldo, 1982, https://www.imdb.com/title/tt0083946/?ref_=fn_al_tt_1
- „Moj najbolji neprijatelj” – Mein liebster Feind, 1999, <http://www.imdb.com/title/tt0200849/>
- The Burden of Dreams, 1982, Les Blank, <http://www.imdb.com/title/tt0083702/>.
- „So zemlje” – Le Sel de la Terre, 2014 -https://www.imdb.com/title/tt3674140/?ref_=nv_sr_1
- „Tropicalia“, 2012, <https://www.imdb.com/title/tt1497880/>
- „Zagrljaj zmiје” – El abrazo de la serpiente, 2015, https://www.imdb.com/title/tt4285496/?ref_=fn_al_tt_1.

Историјске карте:

- Paraguariæ Provinciæ soc. jesu cum adjacentibg. novissima descriptio : post iteratas peregrinationes & plures observationes patrum missionariorum eiusdem soc. tum huius provinciæ, cum & Peruanæ accuratissime delineata & emendata ann. 1732, Francisco Retz (s.l.), Library of Congress, доступно на: <https://www.loc.gov/resource/g5200.br000088/>
- Samuel Fitz, El gran río Marañón, o Amazonas con la misión de la Compañía de Jesús, dostupno на: https://en.wikipedia.org/wiki/File:The_Mara%C3%B1on_or_Amazon_River_with_the_Mission_of_the_Society_of_Jesus_WDL1137.png

- “Africana.” *The Encyclopedia of the African and African American Experience*, Oxford, 1999.
- Alden, Dauril. “The Gang of Four and the Campaign against the Jesuits in Eighteenth-Century Brazil.” *The Jesuits II – Culture, Sciences, and Arts 1540-1773*, edited by John W. O’Malley et al.: University of Toronto Press, 2006, 707–724.
- Alvaray, Luisela. “Filming the „Discovery” of America: How and Whose History Is Being Told.” *Film-Historia* V, no. 1 (1955), 35-44.
- Amado, Žorž. *Terras Do Sem Fim* – “Опака Земља”. Prosveta, 1949.
- . *Velika Zaseda – Tamna Strana*. превод Jasmina Nešković. Beograd: BIGZ, 1991.

⁷³ Све интернет адресе су проверене закључно са 17. новембром 2018.

- Amory, Frederic. "Historical Source and Biographical Context in the Interpretation of Euclides Da Cunha's *Os Sertões*." *Journal of Latin American Studies* 28 (1996): 667–85.
- Aycock, Alan D., „Sudbina Lotove žene: strukturalno posredovanje u biblijskoj mitologiji”, u: Edmund Leach i D. Alan Aycock, *Strukturalističke interpretacije biblijskog mita*, Zagreb: August Cesarec 1989, 147-155.
- Barov, David. *Abolition of Slavery in Brazil – the “Liberation” of Africans through the Emancipation of Capital*. Greenwood Press, 2000.
- Bethell, Leslie, ed. *The Colonial Brazil*: Cambridge University Press, 1987.
- Boorman, John. *The Emerald Forest Diary: A Filmmaker's Odyssey*. Farrar, Straus and Giroux, 1985.
- Bugarski, Ranko. *Govorite li zajednički?* Beograd: Biblioteka XX vek, 2018.
- Castelneau-L'Estoile, Charlotte de. "The Uses of Shamanism: Evangelizing Strategies and Missionary Models in Seventeenth-Century Brazil." *The Jesuits II – Culture, Sciences, and Arts 1540-1773*, ed. John W. O'Malley et al.: University of Toronto Press, 2006.
- Casement, Roger, *The Amazon Journal of Roger Casement*, ed. Angus Mitchell, Dublin, 1997.
- Chang, Justin. "Film Review: 'Embrace of the Serpent'." *Variety*. (June 2, 2015). <https://variety.com/2015/film/festivals/film-review-the-embrace-of-the-serpent-1201510916/>.
- Clark, Timothy. *The Cambridge Introduction to Literature and the Environment*. Cambridge University Press, 2011.
- Couto, Mia. "The Brazilian Sertão in the Mozambican Savannah." Translated by David Brookshaw. *Pensativities: Selected Essays and Provocations*, 2015.
- Cronin, Paul, ed. *Herzog on Herzog*: Faber und Faber, 2002.
- Cunha, Euclides da. *Backlands – the Canudos Campaign*. Translated by Elisabeth Lowe. Pinguin, 2010.
- Condamine de la, Charles-Marie, *Journal du voyage fait par ordre du roi, a l'equateur, servant d'introduction historique a la mesure des trois premiers degres du meridiem*, Paris 1751, https://archive.org/details/bub_gb_EWnchpvgEpoC
- Dias, Camila Loureiro. "Jesuit Map and Political Discourse: The Amazon Rive of Father Samuel Fritz." *The Americas* 69, no. 1 (2012): 95-116.
- Eisenberg, Jose. "Antonio Vieira and the Justification of Indian Slavery." *Luso-Brazilian Review* 40 (2003): 89–95.
- Encyclopedia of the Ottoman Empire*, eds. G. Agoston – B. Masters, Facts on File Inc. 2009.
- Estok, Simon C. *Ecocriticism and Shakespear – Reading Ecophobia*. Pelgrave MacMillan, 2011.
- Fajngold, Mordekaj, ed. *Jezuitska nauka i zajednica učenih rane moderne evrope*. Beograd: Službeni glasnik 2012.
- Fearnside, Philip M. "Environmental Impacts of Brazil's Tucuruí Dam: Unlearned Lessons for Hydroelectric Development in Amazonia." *Environmental Management* 27, no. 3 (2001). <https://www.internationalrivers.org/resources/environmental-impacts-of-tucuru%C3%AD-dam-2566>.

- Frank, Erwin. "Objetos, Imagens E Sons: A Etnografia De Theodor Koch-Grünberg (1872-1924) (Objects, Pictures and Sounds: The Ethnography of Theodor Koch-Grünberg (1872-1924))." *Boletim do Museu Paraense Emilio Goeldi. Ciências Humanas* 5, no. 1 (2010): 153-71. <https://doi.org/https://dx.doi.org/10.1590/S1981-81222010000100011>.
- Gerc, Kliford. *Antropolog kao pisac*. preveli: Gordana Gorunović i Ivana Spasić. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
- Glotfelty, Cheryll, and Harold Fromm, eds. *The Ecocriticism Reader – Landmarks in Literary Ecology*. Athens, Georgia: The University of Georgia Press 1996.
- Gorunović, Gordana. *Antropologija Kliforda Gerca – kritike i polemike*. Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, 2011.
- . *Antropologija Kliforda Gerca – Kulturna teorija i interpretativna analiza kultura*. Beograd: Srpski genealoški centar, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, 2010.
- Greenfield, Gerald Michael. "Sertão and Sertanejo: An Interpretive Context for Canudos." *Luso-Brazilian Review* 30, no. 2 (1993): 35-46.
- Hardenburg, Walter Ernest. *The Putumayo, the Devil's Paradise; Travels in the Peruvian Amazon Region and an Account of the Atrocities Committed Upon the Indians Therein*. London, 1913. <https://archive.org/details/putumayodevilspa00hardrich>.
- Harding, William. *Dreyfus, the Prisoner of Devil's Island: A Full Story of the Most Remarkable Military Trial and Scandal of the Age*. New York: Associated Publishing Company, 1899. <https://archive.org/details/dreyfusprisonero00hardrich>.
- Harp, Stephan L. *A World History of Rubber – Empire, Industry, and the Everyday*. Wiley Blackwell Press, 2016.
- Heckenberger, Michael J. *The Ecology of Power – Culture, Place, and Personhood in the Southern Amazon, A.D. 1000–2000*. London: Routledge, 2005.
- Hemming, John. *Tree of Rivers – Story of Amazon*. Thames & Hudson, 1979.
- Herzog, W. *Conquest of the Useless – Reflections from the Making of Fitzcarraldo*. Translated by Krishna Winston. Harper Collins e-books, 2009.
- Jackson, Robert H. *Demographic Change and Ethnic Survival among the Sedentary Populations on the Jesuit Mission Frontiers of Spanish South America (1609–1803) – the Formation and Persistence of Mission Communities in a Comparative Context*. Brill Studies – European Expansion and Indigenous Response. vol. 16, 2015.
- Koch-Grünberg, Theodor. *Die Xingu-Expedition (1898-1900): Ein Forschungstagebuch*. Köln: Böhlau Verlag, 2004.
- . *Vom Roroima Zum Orinoco: Ergebnisse Einer Reise in Nordbrasilien Und Venezuela in Den Jahren 1911–1913*. Stuttgart, 1916.
- Kopnick, Lutz P. "Colonial Forestry: Sylvan Politics in Werner Herzog's Aguirre and Fitzcarraldo." *New German Critique* 60 (1993): 133-59.
- Koto, Mija. *Isusalim*, prev. sa portugalskog Jasmina Nešković, Geopoetika: Beograd, 2013.
- Koto, Mija. *Reka zvana vreme, kuća zvana zemlja*, prev. Jasmina Nešković, Geopoetika: Beograd, 2011.
- Levi-Stros, Klod. *Tužni Tropi*. prevod Slavica Miletić. Beograd: Zepter World Book, 1999.

- Lemos, Maria Carmen and Timmons Roberts. *Environmental policy-making networks and the future of the Amazon*, Philosophical Transaction B – The Royal Society, 2008, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2375956/>.
- Lewis, Bart L. *The Miraculous Lie, Lope De Aguirre and the Search for El Dorado in the Latin American Historical Novel*. Lexington Press, 2003.
- Little, Amanda. *A look back at Reagan's environmental record*, Grist, June 11, 2004, <http://grist.org/article/griscom-reagan/>;
- Ljosa, Mario Vargas. *Ra za smak sveta*. Beograd: Nolit, 1986.
- . *Rečnik zaljubljenika u Latinsku Ameriku*. prevod Milan Komnenić. Beograd: Službeni glasnik, 2010.
- Lockhart, James. *Spanish Peru, 1532–1560: A Social History*. 2 ed.: University of Wisconsin Press, 1994.
- Loureiro Dias, Camila. „Jesuit Map and Political Discourse: The Amazon Rive of Father Samuel Fritz“, *The Americas* 69-1 (2012), 95–116.
- Mahony, Mary Ann. “Afro-Brazilians, Land Reform, and the Question of Social Mobility in Southern Bahia, 1880-1920.” *Luso-Brazilian Review* 34, no. 2 (1997): 59–79.
- Misija između dvora i prašume – izabrana dela oca Antonija Viejre*, prev. i prir. Anamarija Marinović, Mediterran publishing – Novi Sad 2015.
- Masters, B. “Mamluk, Mamluk Empire.” In: *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, edited by G. Agoston and B. Masters, Facts on File Inc, 2009.
- Mazzarelo, Paolo. “Cesare Lombroso: An Anthropologist between Evolution and Degeneration.” *Functional Neurology* 26, no. 2 (2011): 97–101. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3814446/>.
- McNeill, John. “Fordism.” in: *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century*; W. W. Norton & Company, 2000.
- Nagib, Lúcia. “The Immaterial Difference: Werner Herzog Revisited.” in: *World Cinema and the Esthetics of Realism*, 74–123. New York: Continuum Press, 2011.
- Olson, James Stuart. *The Indians of Central and South America: An Ethnohistorical Dictionary*. Greenwood Press Group, 2001.
- Pantone, Dan James, *The Myth of Fitzcarraldo*, Iquitos news and travel guide, <http://www.iquitosnews.com/page14a.html>
- Pastor, Beatriz. “Lope De Aguirre the Wanderer: Knowledge and Madness.” *Dispositio* 11, no. 28/29 (1986): 85-98.
- Prance, Ghillean, and Mark Nesbitt. eds. *The Cultural History of Plants*. New York: Routledge, 2005.
- Pollen, J.H. (1912), The Suppression of the Jesuits (1750-1773), The Catholic Encyclopedia, New Advent: <http://www.newadvent.org/cathen/14096a.htm>.
- Reductions of Paraguay, *Catholic Encyclopedia*, <http://www.newadvent.org/cathen/12688b.htm>
- “Rethinking Bandeirismo in Colonial Brazil.” *The Americas* 61, 3 (2005).
- Salgado, Sebastiao, *Da minha terra à Terra, From my Land to the Planet – talks with Isabelle Francq*, Paralela 2014, Kindle edition.

- Saeger, James Schofield. "The Mission and Historical Missions: Film and the Writing of History." *The Americas* 51, no. 3 (1995): 393-415.
- Schama, Simon. *Landscape and Memory*. Vintage books, 1995.
- Schwarzman, Steve, *Brazil at the crossroads*, *Environmental Defense Fund*, June 2, 2011 – <http://blogs.edf.org/climatetalks/2011/06/02/brazil-at-the-crossroads/>
- The Amazonian Travels of Richard Evans Schultes*, <https://www.amazonteam.org/maps/schultes-en/>.
- The Cambridge History of Native Peoples of the Americas*, vol. III, part 2, CUP 1999.
- The Cultural history of Plants*, eds. Ghilleen Prance and Mark Nesbitt, Routledge – New York, 2005.
- The Expedition of Pedro de Ursua & Lope de Aguirre in Search of El Dorado and Omagua in 1560-1., translated from Fray Pedro Simon's "Sixth Historical Notice of the Conquest of Tierra Firme", by William Bollaert, with an Introduction by Clements R. Markham, London – Hakluyt Society 1861.
- Villiers, Jacques de. "Myth, Environment and Ideology in the German Jungle of Aguirre, the Wrath of God." *Sense of Cinema* 63 (2012). <http://sensesofcinema.com/2012/feature-articles/myth-environment-and-ideology-in-the-german-jungle-of-aguirre-the-wrath-of-god/>.
- Wallace-Wells, David, „Could One Man Single-Handedly Ruin the Planet?“, *NY Magazine*, October 31, 2018 – http://nymag.com/intelligencer/2018/10/bolsanaros-amazon-deforestation-accelerates-climate-change.html?fbclid=IwAR3xm0sjy3CSjvUlc77_cb5RQ67NaKyW-JNzEDhr6r28WB21p2gwgDQcJMQ
- Wright, Robin M. "Politics and Belief in the Nineteenth Century Millenarian Movements of the Northwest Amazon." *Anthropologica* 83 (1994–96): 39-66.
- Zilly, Berthold, Flávio de Barros, o ilustre cronista anônimo da guerra de Canudos: as fotografias que Euclides da Cunha gostaria de ter tirado (Flávio de Barros, the illustrious and anonymous chronicler of the battle of Canudos: the photographs that Euclides da Cunha would liked to have taken), http://www.scielo.br/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0104-59701998000400018.

Summary

Jelena Mrgić, PhD

Between „nobles sauvages” and „sauvage blanc” – ecocritical reflections and mapping of movies and books on Brazil

The text presents an attempt to give an ecocritical interpretation of four motion pictures and a handful of literary works which concern the preconceptions and perceptions of the tropical world in Brazil, the categories applied to its inhabitants as 'nobles sauvages', while the Amazonia, the heart of Brazil, is presented either as a 'Paradise lost and recreated' or 'Green hell'. In my interpretation I insist on finding the cultural and social background of the authors/directors, and the time setting of the films as a possible indicator of ecological awareness, both individual and global. The Guaranis in "The Mission" (1986) are mute and passive figures, and as such they defy the destruction of the artificial recreation of Jesuit Paradise of *reducciones* (missions). The archetypical 'sauvage blanc', white man going raving mad in the tropics is epitomized in two of Werner Herzog's movies – *Aguirre, der Zorn Gottes* (1972) and *Fitzcarraldo* (1982), mostly by the fascinating power of Klaus Kinski's authenticity. Herzog's thoughts on Nature and Man are discussed against his cultural background and contemporary cinematographic interpretations. The fourth movie is the dearest to my heart – the life and stories of Sebastiao Salgado, who is with the help of his wife and Kameraderin Lelia resurrecting Mata Atlantica on his estate – *The Salt of the Earth* (2014), and they are giving me hope in these dark moments for the future of Brazil and our beautiful planet. I have also dealt with the viciousness of monocultures in the agroecology of Brazil – caoutchouc, cocoa, and coffee, and, on the other hand, the beautiful diversity of Brazilian nation, immortalized by Jorge Amado and other authors. Finally, I have presented a map of my cinematographical and literary journeys, so the readers can appreciate the greatness of the whole continent, and to show how historical geography can and should be applied more widely.